Nr 1–4 1999

Oknytt

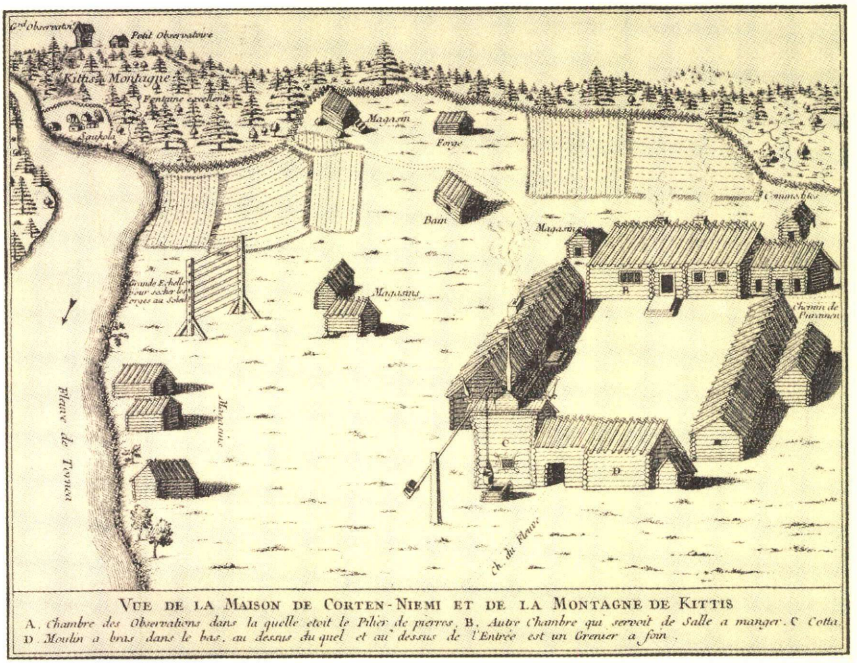

VUE DE LA MAISON DE CORTEN-NIEMI ET DE LA MONTAGNE DE KITTIS

A. Chambre des Observations dans la quelle etoit le Pilier de pierres. B. Autre Chambre qui servoit de Salle a manger. C Cotta
D Moulin a bras dans le bas, au dessus duquel et au dessus de l'Entrée est un Grenier a foin.

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–4 1999 Årg. 20

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund
Biträdande redaktörer: Sigurd Nygren och Marianne Nejati

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Dan Bäcklund, Tuuli Forsgren och Mats Rolén

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Lars-Erik Edlund
Stationsgatan 3
913 31 HOLMSUND

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 1997 150 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 500 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbild: Korteniemi gård i Pello. Ur Reginaud Outhiers *Journal från en resa i Norden åren 1736–37*.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 2000
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2000

ERIK TOBÉ

Maupertuis' "Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke"

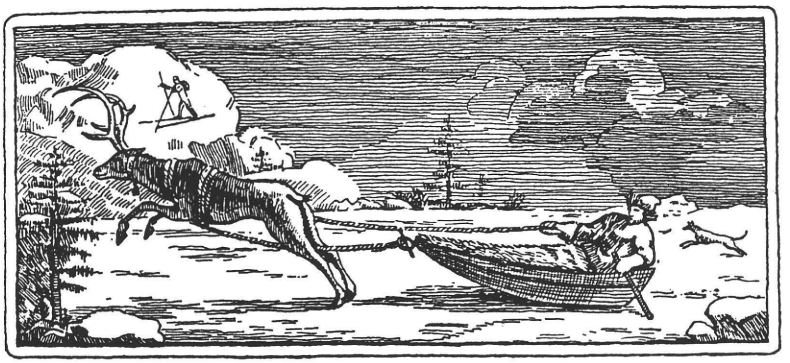

Bild 1. Titelbladsbild till Jordens figur av Maupertuis.

Inledning*

Den franska gradmätningsexpeditionen i Tornedalen, juni 1736–juni 1737, stod under ledning av matematikern och filosofen P.-L. de Maupertuis.[1] I expeditionen ingick i övrigt Uppsalaprofessorn Anders Celsius[2] och som själasörjare och journalskrivare abbé R. Outhier[3] jämte tre franska vetenskapsmän. Med på resan var också Tornesonen Anders Hellant,[4] från början som svensk–finsk–fransk tolk men med tiden som expeditionens "allt-i-allo".

Uppgiften var att bestämma längden av en meridiangrad för att jämföra med motsvarande längd i andra delar av världen; därigenom skulle man kunna avgöra om jorden var avplattad mot polerna, enligt Newtons teorier, eller inte. Genom expeditionens resultat bekräftades för första gången att Newton hade rätt; jorden var avplattad mot polerna, ungefär som en apelsin.

Den meridianbåge som expeditionen genom mödosamma observationer och invecklade beräkningar bestämde sträckte sig från Torne stadskyrkas tornspira i söder ca 11 mil norröver till en på Kittisvaara i Pello upprest signal. Fältarbetena avslutades i månadsskiftet mars/april 1737 då hela styrkan var samlad i Pello.[5]

Den 11 april n.st.[6] startade Maupertuis och Celsius en färd norröver, upp till ett berg nordväst om Pajala, för att besiktiga ett påstått minnesmärke i form av en sten med runinskrift (fr. *monument*). Samtidigt anträdde expeditionens huvuddel återfärden till sitt kvarter i Torneå.

Tio år senare, då Maupertuis tillträtt som president i kung Fredrik II:s preussiska akademi i Berlin, publicerade han en skildring av färden i akademins årsskrift *Memoire de l´Academie des Sciences et Belles Lettres* (1747) ("Akademiens för vetenskaper och vitterhet handlingar") under titeln "Relation d´un voyage au fond de la Lapponie. Pour trouver un ancien Monument" ('Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke').

Maupertuis framställning är livfull och präglas av den utländske vetenskapsmannens nyfikenhet på de främmande förhållandena. Stilen är konkret hållen men tillåter likväl ibland att fantasin svävar ut i intressanta resonemang. Huvuddelen av berättelsen handlar om färdens besvärligheter, hans funderingar huruvida märkena på stenen verkligen var inristningar, och hans spekulationer om hur de i så fall kunnat tillkomma.

Under återfärden på Torneälvens is stötte de på samer under flyttning med rader av rendragna pulkor, en rajd. Detta föran-

ledde Maupertuis att ge en ingående skildring av hur det gick till då en rajd stannade upp för att slå läger för natten på älvens is. I anslutning härtill gör han flera intressanta iakttagelser om samerna och deras livsbetingelser och visar därvid en ganska nedlåtande hållning.

Nedan ges först ett referat av Maupertius berättelse, följt av en avdelning allmänna kommentarer. Vidare ges en sammanfattning av den märkvärdiga stenens 300-åriga upptäcktshistoria, från 1680- till 1980-talet, jämte några slutreflexioner.

Referat

Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke (monument)

"Under vår vistelse i Pello som var slutpunkten för den meridianbåge vi uppmätt, hade besökande finnar och lappar ofta talat om ett minnesmärke som de ansåg vara det viktigaste i dessa trakter och på vilket de trodde det fanns en förklaring till allt man annars var ovetande om. Minnesmärket skulle vara beläget 25 eller 30 lieues (110–130 km) norr över, mitt i den vidsträckta skogstrakt som skiljer Bottenviken från Oceanen."[7]

"För att komma dit måste man låta sig dragas fram på snön efter ren i de vådliga fordon man kallar pulka vilket jag beskrivit i min redogörelse för gradmätningen.[8] Fastän vi nu var i april månad ansåg lapparna att det ännu fanns risk att råka ut för köldskador i denna vildmark där det inte fanns hopp om att få något logi."

Så började Maupertuis sin berättelse. Han säger sig nästan skämmas för att berätta om utflykten, men dels var det ett sätt att bli sysselsatt när mätningarna nu var avslutade och innan hemfärden kunde anträdas, dels var han nyfiken på att få komma till det inre av Lappland (fr. *centre de la Lapponie*) och där få

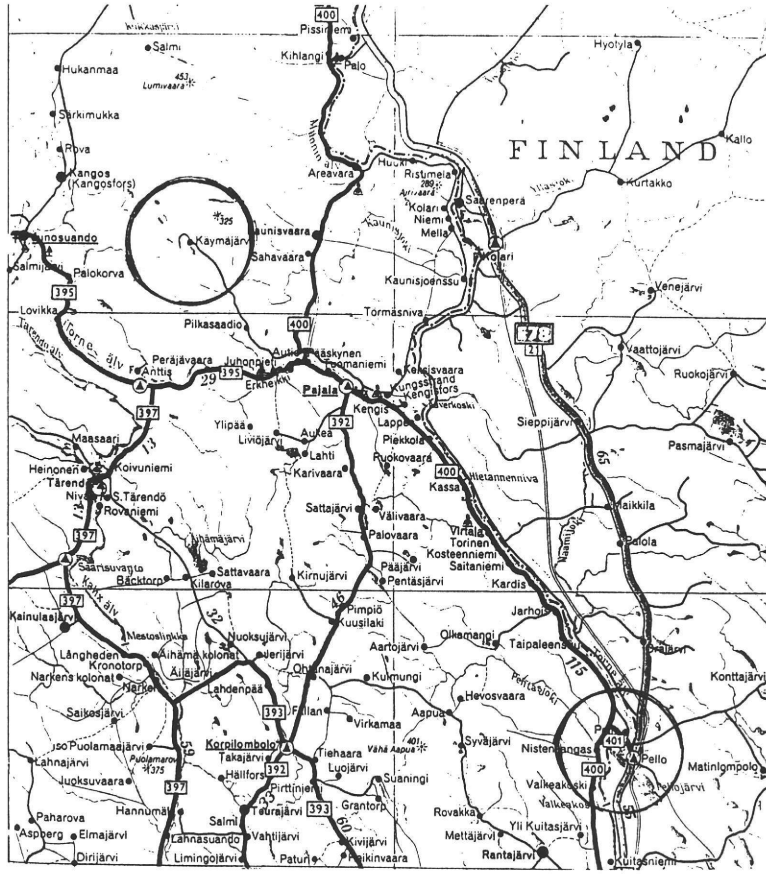

Bild 2. Förminskat utsnitt av modern vägkarta. Sträckan Käymäjärvi–Pello.

beskåda detta minnesmärke, ”det kanske enda av sitt slag i hela världen”. För övrigt hade de nu vanan inne att stå ut med de smärtor och faror som färden kunde föra med sig. ”Allt detta kanske kan ursäkta mig.”

”Jag beslöt mig därför att göra utflykten när jag nu hade för-

månen att få sällskap med M.[9] Celsius vilken främst var astronom men som också hade grundliga kunskaper om de nordiska språken. Särskilt hade han studerat runristningar, som det här kunde vara fråga om."[10]

Först lämnar Maupertuis några uppgifter som han tror kan vara av intresse om hur det är att ta sig fram vintertid i Lappland. Visserligen utmärks de mest befarna vägarna tidigt med granruskor, men knappt har de första slädarna och pulkorna åstadkommit en framkomlig vägbana förrän det kan komma ett nytt snöfall som driver igen vägen med ett snötäcke som ligger i samma nivå som omgivningen. "Nästa fora letar ånyo fram vägbanan och så kommer ett nytt snöfall. Dessa vägar som omväxlande hålls öppna av pulkaforor eller också är igensnöade kan det oaktat på vissa ställen utformas till bryggor eller broar av packad snö. Om man där gör den minsta avvikelse åt höger eller vänster störtar man ner i omgivande lössnö. Man måste alltid vara noga med att komma rätt för längst ned finns dock alltid ett tillkört spår."

Sällan använda vägar saknar tydlig utmärkning men kan återfinnas genom i träden inhuggna märken.[11] "Ibland sjunker renarna ned i snön ända upp till hornen och om man då blir överraskad av snöstorm som gör det omöjligt att se mer än två steg framför sig kan det bli omöjligt att återfinna vägen eller att behålla riktningen. Eftersom vi inte hade tält att skydda oss med skulle vi då ofelbart omkomma."

"Under färden berättade våra lappar med inlevelse vidunderliga skrönor om många som slungats upp i luften av stormen med pulka och dragren och plötsligt hamnat uppe på ett berg eller mitt ute på en sjö."

Då Maupertuis och Celsius lämnade Pello den 11 april 1737 var det i släde efter häst. De anlände på aftonen till Kengis[12] på ett avstånd av 12 eller 15 lieues (55–65 km) men där stannade de inte utan fortsatte ytterligare 5 lieues (22 km) för övernattning närmare det ställe där lapparna skulle möta upp med sina pul-

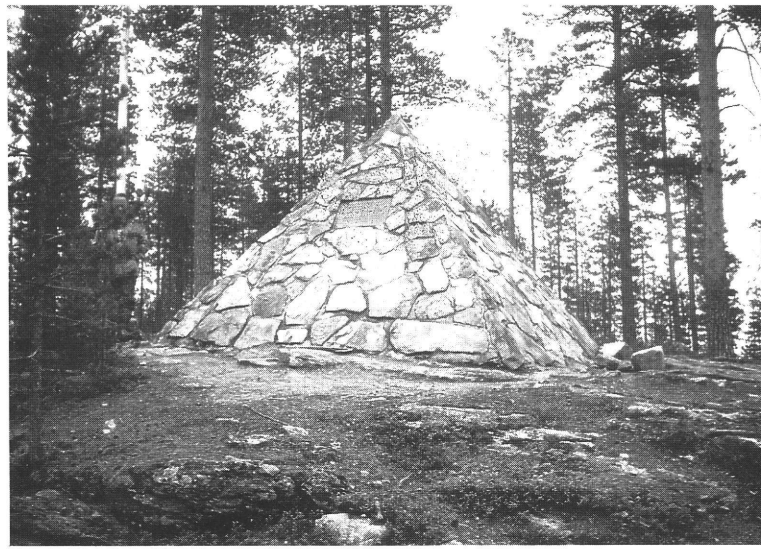

Bild 3. Monument på Kittisvaara i Pello. Gradmätningens nordliga slutpunkt. (Foto Erik Tobé.)

kor och renar. De kom då till gården *Pellika*, en av de gårdar som ingick i *Payala* by. Maupertuis uppger att byarna i dessa trakter endast bestod av två eller tre gårdar med några lieues avstånd från varandra. Vid *Pellika* fanns de beställda renarna och pulkorna, men eftersom man kunde ta sig fram med släde ytterligare 3 lieues (13 km) till *Erckiheicki* bestämdes att lapparna skulle möta upp där följande dag.[13]

Maupertuis förundrade sig över att det i detta eländiga klimat med brännande midnattssol på sommaren och därefter en enda djup och långvarig natt under vintern kunde finnas en så god inkvartering som den i *Pellika*.[14] "Trots belägenheten långt från världens bebyggda trakter var gården en av de bästa han påträffat i detta land. Där erbjöds de resande utbredda björnskinn och renhudar på vilka de kunde få vila en stund före de hårda strapatserna följande dag."

De lämnade *Pellika* långt före soluppgången den 12 april och anlände snart till *Erckiheicki* där de bara stannade den korta stund det tog att lämna slädarna och binda fast sig i pulkorna. Detta måste göras försiktigt om renarna är livliga, men vid den här tiden på året var det onödigt att vara rädd för bråkiga renar. De var nu inte de oregerliga djur som vid nyårstid i flygande fläng fört Maupertuis över Torneälven upp till toppen på *Avasaxa* "ett berg där vi gjort observationer" och sedan på återfärden formligen störtat utför berget med honom på släp.[15] "Deras horn som tidigare varit ludna hade nu blivit vita och torra ben som liknade uttorkade skelettdelar av döda djur. Benstommen syntes under huden och de såg så utmärglade ut att man kunde tro att de inte skulle orka dra sin pulka mer än hundra steg."

"Orsaken till förändringen är de olika årstiderna. Då de släpade upp mig på *Avasaxa* kom de från Norge[16] där de under sommaren inte haft annat att göra än att beta och göda sig; det är då som jag avråder envar från att färdas i pulka. Men vid denna årstid efter en arbetsam vinter och återkomna från marknaderna i Lappmarken behövde vi ingenting frukta av renarna än att bli kvarlämnade efter vägen. Om renarna alltså var svåra att hålla igen då de är fulla av livskraft visade det sig nu vara svårt att få dem igång."

De hade nu att färdas 8–9 lieues (35–40 km) genom skogen där det inte fanns någon uppkörd väg, vilket avsevärt försvårade för renarna att ta sig fram. "Vid upprepade korta uppehåll för vila utfordrades renarna alltid med renlav som vi hade fört med oss. Lapparna blandar den med snö och is till ett slags fasta kakor som ger djuren samtidigt både föda och vätska när de glupskt gnager i sig dem. Trots detta måste vi lämna en ren efter vägen. Den bands vid ett träd och fick några sådana renlavskakor att gnaga på."

Det var tröttsamt att sitta i de obekväma pulkorna. Enda omväxlingen under den enformiga färden var att titta på spåren i snötäcket efter alla skogens djur. Det gick lätt att lära sig skilja

på de olika spåren och det var överraskande att så många slags djur passerat denna begränsade markyta under endast några få dagars förlopp.

På flera ställen efter vägen fanns det snaror och fällor för att fånga hermeliner. Maupertuis redogör för hur en sådan fälla är konstruerad av träslanor och försedd med ett lockande bete. "På så sätt fångar man hermeliner som i Lappland är utsatta för en omfattande jakt." Han skriver att hermelinerna sommartid är kopparfärgade med endast buken och öronsnibbarna vita. De hade ofta råkat på dem vid älvstränderna och sjöarna, där de troligen höll till för att fånga fisk som de är särskilt begivna på. Ibland hade de setts simmande i vattnet. Vintertid är hermelinerna helvita såsom de som fångats i fällorna.[17]

När Maupertuis lämnade Torneå (den 26 mars) hade han i sin bostad en tam hermelin som redan börjat tappa sin vita dräkt, och vid återkomsten (den 14 april) var den helt grå. Maupertuis finner det troligt att ifall det är kylan som på något sätt ger den vita dräkten så bibehåller hermelinerna i det fria sin vita dräkt längre än de som vistas inomhus. "Kanske också de hermeliner vi funnit i fällorna hade varit döda en längre tid för det är troligt att dessa djurkroppar bevaras infrusna hela vintern. I de buntar av hermelinskinn som lapparna säljer finns alltid inslag av grå eller gråspräckliga skinn som endast kan användas som pälsfoder."

Klockan ett på dagen anlände de till sjön *Keyma* belägen vid foten av berget *Windso*, vilket de besteg, eftersom det sökta minnesmärket skulle finnas där.[18] I den djupa snön kunde lapparna inte återfinna den omtalade stenen med detsamma och Maupertuis började nästan ångra att han gett sig ut på en så mödosam färd på så lösa grunder. Men efter en lång stunds sökande upptäcktes äntligen stenen. Maupertuis såg till att snön sopades bort från stenen och en eld gjordes upp för att smälta kvarsittande is, allt för att det påstådda underverket skulle kunna beskådas.

"En oregelbunden sida av stenen höjde sig en och en halv fot

[52,5 cm] över marken. Den var ungefär 3 fot bred [105 cm]. En av sidorna var jämförelsevis plan men inte helt och hållet vertikal utan bildade en spetsig vinkel mot horisontalplanet. På denna sida syntes två raka rader av små streck drygt en tum höga [3 cm] tämligen djupt inristade i stenen ungefär som man kan göra i trä med en yxa eller en sax. [...]. Under de två teckenraderna syntes några större figurer. Trots att tecknen till synes var inhuggna med något järn vågade jag inte avgöra om tecknen var ett verk av människor eller en naturens nyck. Att avgöra detta lämnar jag åt dem som har grundligare kunskaper i att tyda gamla inskriptioner än jag själv eller som är djärvare att dra sina slutsatser."

Om flera av dessa tecken i följd efter varandra inte syntes motsvara bokstäver ville han inte dra slutsatsen att de inte kunde ha någon betydelse. "Om vi själva skriver ett, elva, etthundraelva etcetra med arabiska siffror ser man med lätthet vilken olika betydelse kombinationen av likadana streck kan få."

Maupertuis erinrade om att "Chinas äldsta inskriptioner inte är sammansatta av mer än två olika tecken och att det är osäkert om de är utförda av människohand och om de i så fall innehåller någon annan mening än vad många anser sannolikt, ett aritmetiskt uttryck".

Lapparna försäkrade att tecknen enligt deras tradition var mycket gamla och innehöll värdefulla hemligheter, "men vilken betydelse skall man lägga på deras syn på sin förhistoria, de tycks ju inte själva hålla reda på sin egen ålder och ofta känner de inte ens till sin egen mor".

M. *Brunnius*, deras präst, hade berättat om detta minnesmärke i en dissertation över Torneå stad och dess omgivningar.[19] Han hade betraktat tecknen som en runristning och att man där kunnat urskilja märken av tre kronor, vilka dock med tiden utplånats. "M. *Celsius* som var kunnig i runskrift kunde dock inte tyda tecknen. Han fann att de var av ett helt annat slag än vad som eljest förekommer i Sverige. Vad gällde kronorna, om de

någonsin funnits, så kunde inte något spår av dem återfinnas.[20] Stenen där tecknen fanns var sammansatt av olika skikt, tecknen syntes vara ristade på ett slags flintsten medan bergarten i övrigt, och särskilt mellan de två teckenraderna, var mjukare och skiffrig."[21]

"M. *Celsius* och jag gjorde emellertid var för sig och omsorgsfullt ett försök att nedteckna vad vi kunde urskilja, så som här visas."

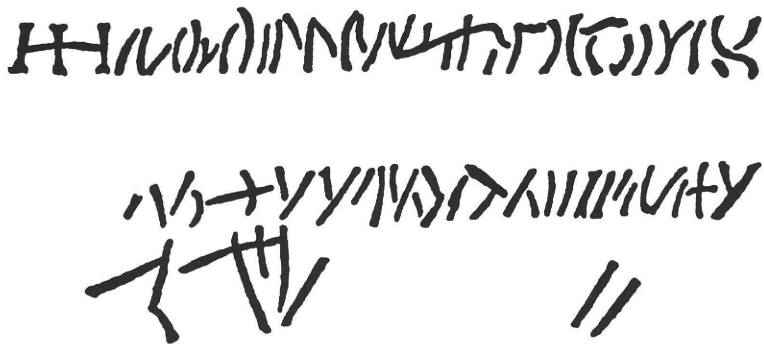

"Även om det hela var ett naturens verk så kunde det höga anseende som inskriptionen hade, motivera att vi gjorde våra nedteckningar."

"Visserligen uppvisade stenen inte den skönhet som Greklands och Roms monument gör men om det som syntes verkligen var en inskription hade den sannolikt fördelen av att vara den äldsta i världen. Den trakt där stenen påträffats bebos numera enbart av människor som lever som djur i skogarna. Man kan därför knappast tänka sig att detta folk någonsin haft någon minnesvärd upplevelse att föra vidare till eftervärlden [...]. Inte heller kan man anta att trakten någonsin tidigare varit bebodd av mera civiliserade människor. Det stränga klimatet och den magra jordmånen gör att några stackars människor fått ta sin

tillflykt hit emedan de inte vet av något annat."

"Det föreföll då som om inristningen kunde ha tillkommit i en tid med annat klimat före någon av de stora omvälvningar som utan tvivel har ägt rum på vår jord. Jordaxelns nuvarande lutning mot ecliptican medför att solens strålar träffar Lappland

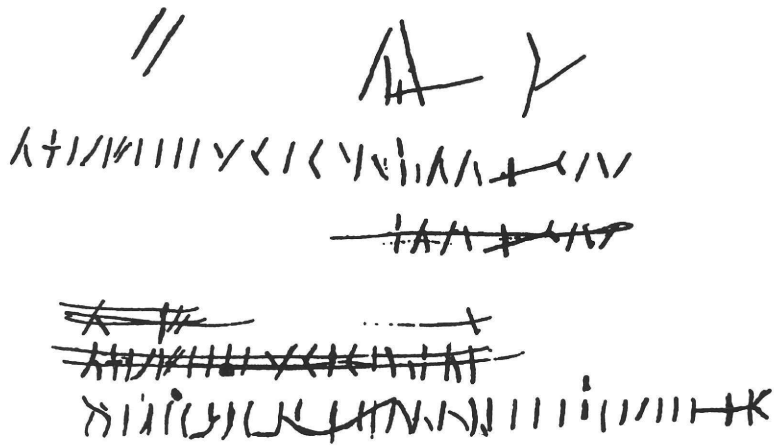

Bild 4. Inskriptionen enligt Celsius version i observationsjournalen, ca halv skala. Strykningar och ändringar visar hans osäkerhet.

mycket snett vilket medför en lång vinter, ogynnsam för människorna och för all produktion i naturen i en trakt med ofruktbar och steril jordmån. Men kanske det egentligen inte behövs några större förändringar i himlakropparnas rörelser i rymden för att åstadkomma ett sådant ogynnsamt läge. Dessa trakter kan ju tidigare ha haft ett i förhållande till solen gynnsammare läge. Polcirkelområdet kan ha legat där nu tropikerna finns och de torra zonerna kanske där det nu är tempererat klimat. Men hur kan jordaxelns lutning ändras? Om man uppmärksammar de

celesta kropparnas rörelser kan en mängd kombinationer tänkas åstadkomma sådana och ännu större förändringar."

I fortsättningen av sitt resonemang påtalar Maupertuis att om våra anatomiska kunskaper om kroppens alla funktioner hade sin motsvarighet inom astronomin kunde vi ha beräknat inte bara förändringar i jordens rörelser utan även förändringar i hela systemet av himlakroppar.

"Ändringen i eclipticans lutning, som flera astronomer anser bevisat genom äldre tiders observationer jämförda med vår tids, kan efter en lång följd av århundraden ha åstadkommit ändringar jämförbara med dem som här är på tal. Den lutning som jordens ekvator för närvarande gör mot eclipticans plan, som inte är mer än 23°1/2, kan möjligen vara endast en rest av en mycket större lutning under vilken polarområdena kan ha legat i den tempererade eller torra zonen och haft solen i zenit."

"Antingen det har uppträtt så genomgripande förändringar eller mera tillfälliga sådana är det dock säkert att förändringar har ägt rum. Avtryck efter fiskar till och med förstenade fiskar som återfunnits i trakter belägna långt från haven och ända uppe på bergstoppar visar obestridligt att dessa platser tidigare har legat lågt och stått under vatten."

"Den heliga historien berättar också för oss att vatten fordom täckt de högsta berg. Det är svårt att förstå sådana översvämningar utan att jordens tyngdpunkt förflyttats och att klimatet därmed förändrats."[22]

"Om man inte vill falla tillbaka på sådana klimatförändringar för att få en förklaring måste man söka upphovet till inristningen på *Windso* från någon lika särpräglad händelse som vår expedition. En inskription som skulle innehålla historien om den expedition som vi genomfört i dessa trakter skulle kanske i en framtid verka lika svårfattlig (fr. *obscure*) som inristningen nu syns vara. Och om all vetenskap går förlorad vem skulle då kunna föreställa sig att ett sådant minnesmärke gjorts av fransmän och att inskriptionen avsåg en av dem verkställd grad-

mätning för att bestämma jordens figur?"

"Jag lämnar mina funderingar om minnesmärket till de gissningar som kan komma att göras och återupptar tråden i min berättelse. Efter nedtecknandet togs *pulkorna* åter i besittning för återfärd till *Erckiheicki*. Den färden blev ännu mer strapatsrik än förmiddagens. Kroppsställningen i *pulkorna* var så obekväm att man efter några timmar får en känsla av att kroppen är helt sönderbruten. Det oaktat hade vi fått lov att sitta i *pulkorna* oavbrutet från kl. fyra på morgonen till kl. ett på dagen".

"Återfärden tog ännu längre tid. Eftersom det medförda renlavsförrådet var helt uppätet måste renarna ideligen stanna och söka föda. När snön är lös, vilket är fallet ända fram till vårens inbrott, kan renen själv, trots djup snö, på ett ögonblick gräva sig en grop med fötterna och sopa undan snön åt alla håll så att den når ned till renlaven på marken. Det påstås att renarna har en särskild instinkt som gör att de ofelbart kan spåra renlaven under snön och att de aldrig missar var de skall gräva sin grop, men snöförhållandena nu hindrade mig att kontrollera om detta var sant eller inte."

"Så snart snöytan smälts av solens varma strålar kommer frosten, som nu var fallet, och fryser till ytan så att skare bildas. Den kan bli så stark att den bär människor, renar och till och med hästar, men blir den så stark är det omöjligt för renarna att ta sig igenom varför lapparna måste bryta upp skaren. Denna tjänst tycks vara det enda lapparna behöver göra för sina renar som lön för all den nytta de har av dem."

Renens betydelse för samerna är enligt Maupertuis värd ett omnämnande. Renen är ett slags hjortdjur med grenig hornkrona i pannan. "Dessa djur syns av naturen vara avsedda att fylla lapparnas alla behov; de är deras hästar, kor och får. Man binder renen vid en liten båt kallad *pulka* som är spetsig i fören för att kunna dras genom snön. I detta fordon kan man halft sittande, halft liggande få sig en snabb färd förutsatt att man inte är rädd, inte kantrar eller blir avstjälpt i en snödriva."

"Renens kött är läckert att äta antingen färskt eller torkat. Mjölken har visserligen en bitter smak men är lika fet som grädde från komjölk. Den kan hållas frusen lång tid och används av lapparna till att göra ost vilken emellertid skulle vara smakligare om den tillreddes med mera omsorg och renlighet."

"Av renens skinn kan alla slags kläder tillverkas. Kalvskinnen med gulaktigt, något knollrigt hår ger ett särskilt mjukt skinn som i Finland används som klädfoder. På något äldre renar är hårremmen brunaktig. Därav tillverkar man de rockar som över hela Europa är kända under benämningen *lapmudes*. De bärs med håret utåt och är mycket lätta och varma klädesplagg. Renhud från gamla renar bereds som skinn från kronhjort eller dovhjort och används för tillverkning av de vackraste handskar, de finaste västar och de prydligaste bälten. Lapparna tar vidare reda på renarnas senor och tarmar som de tvinnar till den enda slags tråd de använder. Slutligen, för att få användning av allt, offrar de renhornen till sina Gudar."

"Återkomna till *Pellika* efter mycken möda, köld och ängslan lämnade vi kvarteret tidigt på morgonen den 13 april och anlände till *Kengis* vid 9-tiden. Fastän bruket syntes vara i ett bedrövligt skick är det genom sin järntillverkning välkänt. Malmen körs eller snarare dras dit vintertid med renforor från gruvorna i *Junesuando* och *Swappawara*. Smedjorna är bara i drift en liten del av året; vintertid hindrar isen vattenhjulen att driva bälgar och hammare."

"*Kengis* är beläget vid en gren av *Torne älv*, nedanför en förskräcklig fors som ingen båt kan passera. Där försiggick ett mycket vackert skådespel när man ser hur isflak och skum i våldsam rörelse formar ett vattenfall vars kanter ser ut som kristall. Efter att ha ätit middag hos prästen i *Kengis* M. *Antilius* fortsatte vi för att samma kväll komma till nattkvarter i *Pello* i den gård där vi tidigare bott så länge och som vi sannolikt nu skulle återse för sista gången."

"Under återfärden från *Kengis* mötte vi på älven flera rajder

[fr. *caravannes*] av lappar med sina renar på väg mot *Pello*. De förde med sig skinn och fisk för att byta med Torneköpmännen vid marknaderna i Lapplands inland [fr. *haute Lapponie*]. Rajderna bestod av långa rader av *pulkor*. Den första renen, förd av en lapp till fots, drog den första *pulkan* till vilken den andra renen var bunden och därefter på samma sätt nästa och nästa. Ända till 30–40 *pulkor* i rad följde noga det smala spår genom snötäcket som den första renen gjort och som efterföljande renar trampat upp."

"När renarna blivit trötta och lapparna valt plats för övernattning formeras en vid cirkel med renarna bundna vid var sina *pulkor*. Så lade sig renarna till vila mitt på den snötäckta isen och samerna utfordrade dem med renlav. För lapparna själva var det litet mera invecklat att slå läger. Flertalet nöjde sig dock med att tända upp eldar som de kunde lägga sig vid medan kvinnorna och de yngre barnen hämtade fisk från *pulkorna* för att tillaga kvällsmåltiden. Några av lapparna satte upp ett slags tält (kåtor) som just kunde duga som bostad åt lappar. De består helt enkelt av usla trasor av grovt ylletyg som sotats ned så av rök att de såg ut att vara färgade i svart. Tygbitarna fästes på några stänger som bildade en kon med spetsen öppen som rökfång. Där inne vilade sig några av männen vällustigt på björn- och renfällar och fördrev tiden med att röka tobak och reta de män som fortfarande hade sysslor att utföra."[23]

"Detta folk har inga andra boningar än sina kåtor. Hela deras tillvaro är beroende av renarna som enbart livnär sig på renlav och den finns inte tillgänglig överallt. När renhjorden betat av ett fjäll måste den drivas över till ett annat. Därför måste lapparna ständigt vara på vandring i vildmarken [fr. *dans les deserts*]."

"Trots vinterkylan i skogen är livet där ännu svårare att uthärda sommartid, då en oräknelig mängd insekter [fr. *mouches*] av alla de slag uppfyller luften. De förföljer människorna som de vädrar på långt håll och bildar snabbt täta moln omkring var och en, så mörka att det inte går att se igenom dem. För att undkom-

ma måste man ständigt vara i rörelse utan rast, eller bryta gröna kvistar och göra upp en eld som bildar tät rök och håller insekterna borta men som också blir olidlig för människorna själva. Slutligen blir man understundom tvungen att gnida in skinnet med tallkåda. Dessa insekter gör gräsliga stick; ja, många av dem åstadkommer snarare verkliga sår med ymnigt blodflöde."

"Medan vi måste utföra vår triangelmätning under de två månader då insekterna var som mest i farten flyttade lapparna själva mot Oceanen för att rädda sig undan dem."

"Jag har inte tidigare berättat om hur lapparna ser ut och hur de är vuxna varom många har fabulerat. I allmänhet har man nog överdrivit deras korta växt men det är inte möjligt att överdriva deras fulhet. Under den stränga och långa vintern har de inget annat skydd än de bristfälliga kåtor som jag berättat om. Där brinner det ständigt en faslig eld som upphettar dem på ena sidan medan de blir frostbitna på den andra och under den korta sommaren bryns de ständigt av solens strålar. Den ofruktbara jordmånen kan varken producera säd, frukt eller grönsaker. Allt detta synes medföra att människorasen måste bli degenererad i ett sådant klimat."

"Vad angår lapparnas längd så är de mycket kortare än andra människor, dock inte så korta som en del resenärer berättat, att de är pygméer. Bland det stora antal män och kvinnor bland lapparna som jag träffat mätte jag upp en kvinna i åldern 25–30 år som gav di åt ett barn som hon bar i en vagga [fr. *écorce*] av björkträ. Hon såg ut att vara vid god hälsa och var proportionerligt växt enligt den allmänna uppfattning jag fått av deras kroppsbyggnad. Hon mätte 4 fot, 2 tum och 5 linjer[24] [1,37 m] och var säkert en av de minsta jag påträffat utan att hon dock avvek mycket från det vanliga i denna trakt."

"Man kan lura sig på småväxtheten hos lapparna och storleken på deras huvuden om man inte som jag gjort tar reda på deras ålder. Barnen som från sin tidiga ungdom har vanställda anletsdrag ser ofta ut som småvuxna äldre män. De uppför sig

också på ett tidigt stadium som vuxna då de kör pulka och utför samma sysslor som sina fäder. Jag tror att flertalet resenärer bedömt lapparna som särskilt småvuxna genom att de uppfattat försigkomna barn med stora huvuden som vuxna lappar. Själv har jag ofta varit nära att lura mig på det sättet. Jag vill inte förneka att lapparna i allmänhet är småväxta jämfört med andra människor men jag tror att många i sina berättelser har överdrivit småväxtheten på grund av den missuppfattning jag antytt eller helt enkelt på grund av att deras önskan att framföra något märkvärdigt tagit över. Min uppfattning är att skillnaden i längd mellan dem och oss är en huvudhöjd vilket i och för sig innebär en avsevärd skillnad."

"En trakt som gränsade till Lappland har frambragt ett verkligt under i motsatt riktning. Den Gigant som vi fick se i Paris 1735 var född i en by inte så långt från *Torneå*. Vetenskapsakademien lät mäta upp hans längd till 6 fot, 8 tum och 8 linjer [2,18 m]. Den kolossens kropp motsvarade fyra eller fem lappar sammanlagt."[25]

"Slut om färden till det inre av Lappland."

Allmänna kommentarer

I berättelsens rubrik anges att färden ställdes till det inre av *Lappland*. I själva verket var såväl start som mål belägna inom landskapet Västerbotten. Till Lapplandsgränsen var det ytterligare 40 km fågelvägen. Då Johannes Schefferus gav ut sin bok *Lapponia* 1673 på latin, vilken i tät följd översattes till tyska, holländska, engelska och franska, spreds kännedom om *Lappland* och *lapparna* till läsare runt om i Europa.[26] Begreppet *Lappland* och *lappar* gav en exotisk känsla. Detta medförde att gradmätningsexpeditionen i litteraturen liksom i inhemska och utländska uppslagsverk, oftast går under benämningen *Lapska gradmätningen* eller med någon annan anknytning till begreppet

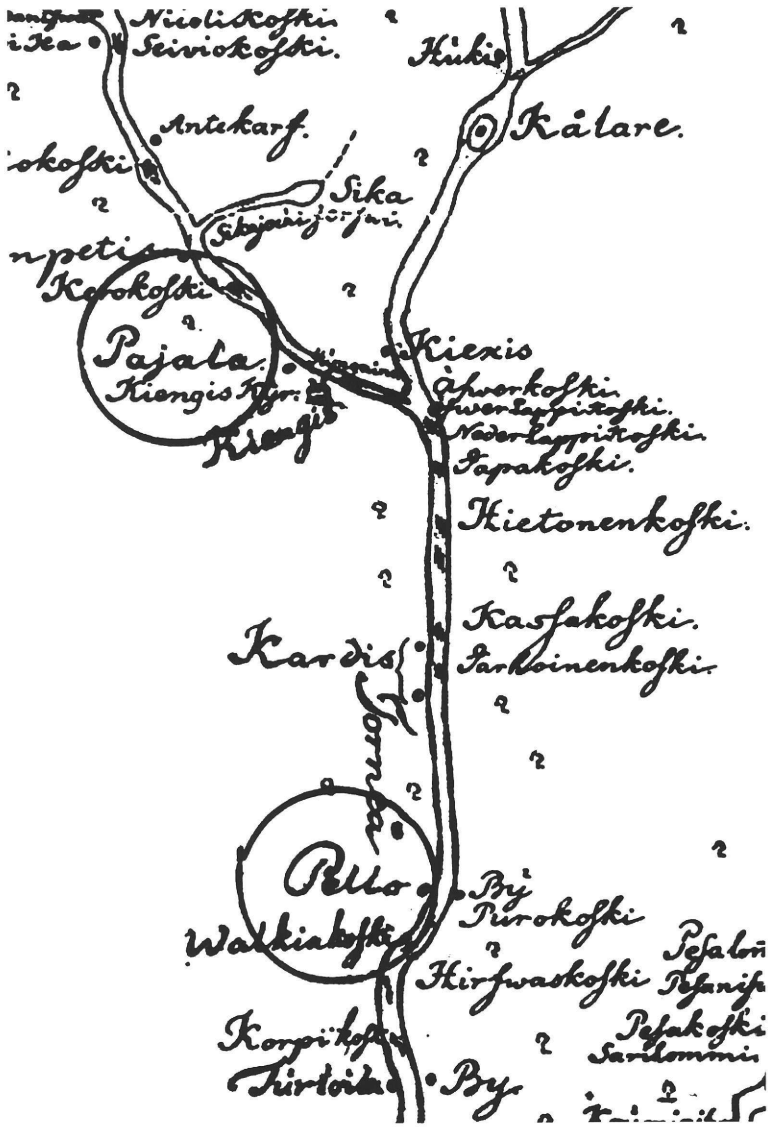

Bild 5. Utsnitt av Hackzells karta över Torneå och Muonio älvar 1736. Sträckan Pajala–Pello.

Lappland fastän man hela tiden höll till i dåvarande landskapet Västerbotten.[27] Detta vållar en del missförstånd särskilt som den del av Tornedalen som ligger närmast öster om Torneälven och då ingick i Västerbotten, nu tillhör Finland där den ingår i landets nordligaste län, *Lapplands län*.

De vaga avståndsuppgifterna i berättelsen beror på att resenärerna inte hade någon pålitlig karta över färdvägen om de ens hade någon. Lantmätaren Esaias Hackzell hade dock 1736 upprättat en karta och beskrivning över "Torneå och Muonio elfwar" på anmodan av landshövdingen Gabriel Gyllengrip. Denne behövde kartan för sin besiktningsresa längs Torneälven sommaren samma år. Maupertuis hade troligen fått tillfälle att titta på kartan vid sina sammanträffanden med landshövdingen under dennes resa men något eget exemplar torde han knappast haft tillgång till.

På färdsträckan från Pello upp till området nordväst om Pajala är kartan starkt schematiserad och anger endast några bebyggelsenamn och namnen på några forsar. Ifråga om avstånden på kartan anger Hackzell i sin beskrivning att han inte getts mera tid för att upprätta kartan än att han fått göra iakttagelser under en resa fram och åter efter huvudälvarna, och då hade han fått fråga ortsbefolkningen "om mijltalen som aldrig afmätta varit".

Då Maupertuis i början av berättelsen antyder det vådliga i att färdas i pulka efter ren hänvisar han till att han behandlat detta i sin redogörelse för gradmätningen. Redogörelsen kom inte i tryck förrän året därpå men var tydligen redan färdigskriven åtminstone i denna del då berättelsen utformades. Den gavs ut 1738 under titeln *Sur La Figure de la Terre* och översattes till svenska samma år av Anders Hellant med titeln *Jordens Figur*. Däri ingår en livfull skildring av en äventyrlig färd i pulka efter ren som ägde rum i slutet av december 1736 vid ett avbrott i basmätningen på Torneälvens is söder om Övertorneå kyrkplats. Maupertuis, abbé Outhier och magister Eric Brunnius d.y. färdades då tillsammans med tre samer, två män och en kvinna, i flygande

Bild 6. Maupertuis plattar till en jordglob, iklädd samisk mundering.

fläng från prästgården över älven och vidare i djup snö upp till toppen av Aavasaksa. Med en medförd kvadrant[28] observerades där en tidigare överhoppad vertikalvinkel varefter en ännu mer äventyrlig färd nedför berget vidtog: "med en hast foro vi utföre *Avasaxa*, och ett ögonblick derefter var hela den stora elven över faren, och vi uti vårt quarter", enligt Maupertuis berättelse. Outhier beskriver färden som "kort men hemsk".

Den utflykt som Maupertuis och Celsius nu skulle göra var av helt annat slag men hans hänvisning till Aavasaksa-äventyret här och även längre fram i berättelsen tyder på att han fått smak för färdsättet.

Det är oklart när Maupertuis skrev ned sin berättelse. Efter expeditionens återkomst till Paris i slutet av augusti 1737 var han angelägen att i första hand få sin redogörelse för gradmätningen och dess resultat färdig att presentera för vetenskapsakademin. Detta skedde efter föredragning vid några sammankomster i november samma år. Redogörelsen sammanställdes så till förenämnda bok, *Sur La Figure de la Terre,* vars företal upplästes för akademin vid en sammankomst den 16 april 1738. Först efter den tidpunkten torde Maupertuis ha haft tid att färdigställa berättelsen om sin och Celsius pulkafärd, men det är fullt möjligt att det slutliga nedskrivandet skett långt senare, till och med kort innan han 1747 lät publicera den i Berlinakademins handlingar. Maupertuis kan ju, som nytillträdd president i akademin, ha velat använda berättelsen för att presentera sig i den nya miljön och kanske också för att imponera med sin förmenta kunskap om *lapparna* och deras levnadsförhållanden – så som han uppfattat det hela, samt att han uthärdat klimatets påfrestningar.

Uppfattningen om det kärva klimatet syns fransmännen ha omfattat redan vid avfärden från Frankrike. Åtminstone delvis kan detta grunda sig på upptakten i Voltaires monografi över Karl XII som ingick i resebiblioteket:[29] "Klimatet är hårt, vår och höst nästan obefintliga. Vintern härskar där under nio av årets

månader; sommarens hetta följer på den skarpaste köld." Det finns också ett uttalande av Voltaire att han gärna hade följt med som expeditionspoet, men att han drog sig för det hårda klimatet, och Outhier skriver i sin journal att han anslöt sig till expeditionen "fastän klimatet i landet inte tilltalade mig".

Det var knappast med stora förväntningar som de båda anträdde färden. När sedan resultatet av utflykten blev tämligen magert är det naturligt att Maupertuis inledningsvis vill ursäkta sig för att de över huvud taget gett sig ut på detta äventyr på så lösa grunder, och att han därtill gjort sig besvär att utarbeta och trycka en berättelse över företaget.

Inristningen

Väl uppkomna på berget *Windso* visade det sig att stenen var föga imponerande och tvekan uppstod om tecknen kunde vara "inhuggna" av människor eller vara en "naturens nyck". Av de försök till nedteckning som de båda gjorde "var för sig" blev Maupertuis version bekant genom den tryckta berättelsen. Celsius version har däremot tidigare varken uppmärksammats eller publicerats. En genomgång av hans observationsjournal från gradmätningen visar dock att sista uppslaget, fristående från observationsanteckningarna i journalens främre hälft och utan förklarande text, visar upp två rader tecken och därunder några fristående tecken som i stort sett överensstämmer med den bild som Maupertuis lät publicera. Det är därför troligt att de båda tillsammans slutjusterat en gemensam bild för eventuell publicering sedan de efter återkomsten till Torneå fått tillfälle att bearbeta sina intryck.[30]

Endast några dagar efter deras återkomst till Torneå sände för övrigt Celsius, den 9 april g.st., ett brev till sekreteraren i Royal Society i London, Cromwell Mortimer, där han berör utflykten. Först beskriver han kortfattat färdens mödor och hur det gäller

att sitta rätt i "en liten släde byggd som en båt och dragen av en ren". Han berättar vidare att han funnit stenen som hade några streck inristade vilka syntes honom inte kunna betyda någonting. Han bifogar emellertid en kopia av sin nedteckning för att överlämnas till Antikvitetssocieteten i London, som sålunda kunde ges tillfälle att göra en annan bedömning. Brevet är ett av flera som Celsius under vistelsen i Tornedalen skrev till Mortimer. De var skrivna på franska men till engelska översatta kopior finns i Royal Societys arkiv och numera även som fotostatkopior i Celsius brevsamling i Uppsala universitetsbibliotek. Brevkopian i Uppsala saknar dock kopia av den översända nedteckningen.

Svårigheten att få ut något meningsfullt ur de rader av streck som de tyckte sig kunna urskilja framgår av att Celsius gjort överstrykningar och ändringar på sitt konceptblad i slutet av observationsjournalen. Maupertuis vill för sin del inte helt utesluta att dessa till synes meningslösa rader av i stort sett likadana streck kunde ha någon betydelse och hänvisar till att då vi själva uttrycker oss med arabiska siffror 1, 11, 111 etc. de olika kombinationerna av likadana streck har olika betydelse.

Märkligt är att avritningen i Maupertuis första version, 1747, är vänd upp och ned jämfört med Celsius teckning i observationsjournalen. När berättelsen senare togs in i Maupertuis samlade verk är emellertid teckningen vriden ett halvt varv och överensstämmer med Celsius placering av tecknen.

Astronomiska resonemang

Maupertuis resonemang om ändring i jordaxelns lutning mot ecliptican är intressant. Som astronom och kämpe för Newtons tyngdkraftslära finner han det naturligt att inverkan från andra himlakroppars rörelser kan påverka lutningsvinkeln, som han anger till 23°,5, men som nu uppskattas till 23°,4. Hans slutsatser

är här i princip helt moderna.

Astronomiskt uttrycks det så att jordaxelns förlängning beskriver en sluten kurva i rymden, den s.k. precessionskurvan, med en beräknad omloppstid om 21 000–26 000 år vilket bl.a. medför att läget av norra polcirkeln kontinuerligt flyttar sig. Detta har i våra dagar blivit särskilt uppmärksammat i Tornedalen. Det läge av polcirkeln som är utsatt på gradmätningsexpeditionens karta ligger nämligen 2 km söder om nuvarande läge av polcirkeln som nu är inne i en period av förflyttning norröver med ca 15 m per år. Även på lång sikt kan detta endast medföra en marginell inverkan på klimatet.[31]

Då Maupertuis skriver att genomgripande klimatförändringar säkert har ägt rum var det en åsikt som allmänt omfattades av hans samtids naturvetare. Inverkan av gångna istidsperioder kunde påvisas i hela Nordeuropa, men först ett stycke in på 1900-talet började teorierna om kontinentalförskjutning, och senare om plattektonik kunna förklara förändringarna genom att kontinenterna ständigt varit och är i rörelse i förhållande till varandra, med radikal påverkan på klimatet i det långa loppet.[32]

Egna monument-funderingar

Som avslutning på funderingarna om följderna av klimatförändringar raljerar Maupertuis om att inristningen, om den nu betyder någonting, i så fall måste minna om en händelse som var lika särpräglad som gradmätningen och att, om i en framtid all vetenskap går förlorad, ett monument över denna kunde te sig lika svårtolkat.

Det är troligt att Maupertuis redan då hade i tankarna att åt eftervärlden lämna något slag av minnesmärke över gradmätningen. Enligt abbé Outhiers journal letade man i slutet av maj efter lämpligaste platsen i Torneå för ett minnesmärke. Ett stort stenblock norr om stadskyrkan ansågs lämpligt, men av olika

orsaker fullföljdes aldrig detta uppslag. Detta hindrade dock inte Outhier att på sin panoramakarta över Torne stad i journalen utmärka ett monument på platsen. Inte heller 1752, då Frankrikes dåvarande ambassadör i Stockholm förde saken på tal med stadens myndigheter, blev det något monument.[33] Numera finns det minnesmärken på Kittisvaara i Pello, en stenpyramid uppbyggd 1956, en skulptur vid Torne stadskyrka, avtäckt 1971, en stenpyramid på berget Pullinki vid Svanstein, tillkommen 1996, och slutligen "Maupertuisparken" kring monumentet vid stadskyrkan, invigd 1998.

Återfärden

Efter utvikningen om klimatförändringar och om monument återupptar Maupertuis tråden i berättelsen och beskriver vedermödorna under återfärden till Pellika. Färden fördröjdes av att det medförda förrådet av renlav tagit slut och att skarsnö hindrade renarna att själva finna sin föda. Även i våra dagar är som bekant skarsnö ett hinder för renarna att finna sin föda, renlaven. Man måste då ta till nödutfodring. Med de tämligen små renhjordar som 1700-talets samer hade kunde man dock lita till att renägarna själva hjälpte till med att slå hål på skaren och skotta upp gropar ned till marken och renlaven. Med hänsyn till den stora nytta samerna hade av sina renar tyckte tydligen Maupertuis att detta var det minsta de kunde göra; att någon gång om året anstränga sig med snöskottning för renarnas skull.

Den följande uppräkningen av hur nyttiga renarna är för sina ägare i livet och hur de efter slakt utnyttjas till sista benknotan återkommer med liknande ordval och formuleringar i abbé Outhiers journal.

Uppenbarligen kom följet även denna gång sent fram till sitt kvarter i Pellika för en kort övernattning eftersom de anlände till Kengis redan vid 9-tiden dagen därpå. Kengis bruk hade anlagts

1641 med en hammarsmedja och byggdes sedermera ut till järnbruk och kopparmyntbruk. Bruksrörelsen nådde sin höjdpunkt på 1660-talet under ledning av bröderna Momma från Holland.[34] Under stora ofreden brändes bruket 1717 av ryssar men återuppbyggdes för tackjärnstillverkning och stångjärnssmide. Fallhöjden i Kengisforsen är nära 20 m.

Brukspredikanten Johannes Antilius, som de gästade, var en gammal bekant. Han hade nämligen hälsat på i Pello i september året före då expeditionen höll på med sina astronomiska observationer. Några år tidigare hade han varit informator åt expeditionens tolk Anders Hellant.

Efter uppehållet i Kengis fortsatte färden till utgångspunkten i Pello. Under verksamheten där hösten 1736 och vårvintern 1737 var deltagarna inkvarterade i gårdarna Korteniemi nära Torneälven och Purainen några hundra meter öster därom. Den gård Maupertuis avser är Korteniemi, där såväl han som Celsius hade sitt kvarter. Där var också arrangemang vidtagna för studium av pendelrörelser varigenom skillnaden i jordens dragningskraft i Pello och Paris kunde konstateras. Därigenom kunde jordens avplattning mot polerna bekräftas. Anders Hellant var född i gården 1717, och dess husmor Margareta, född Grape, var hans moster.[35]

Korteniemi gård är känd som gästgivargård redan från 1600-talet. På fransmannen Delisles *Karta över Nordens konungariken, (Carte des Coronnes du Nord)* står redan 1706 utsatt *Pello Hotellerie* vilket avser Korteniemi gård.

Reflektioner över samerna

Tidigare i berättelsen har Maupertuis framfört en del negativa omdömen om samerna. Han menar att de lever som djur i skogarna. De är inte trovärdiga då det påstås att stenen och dess inskription för dem är ett viktigt minnesmärke, eftersom de inte

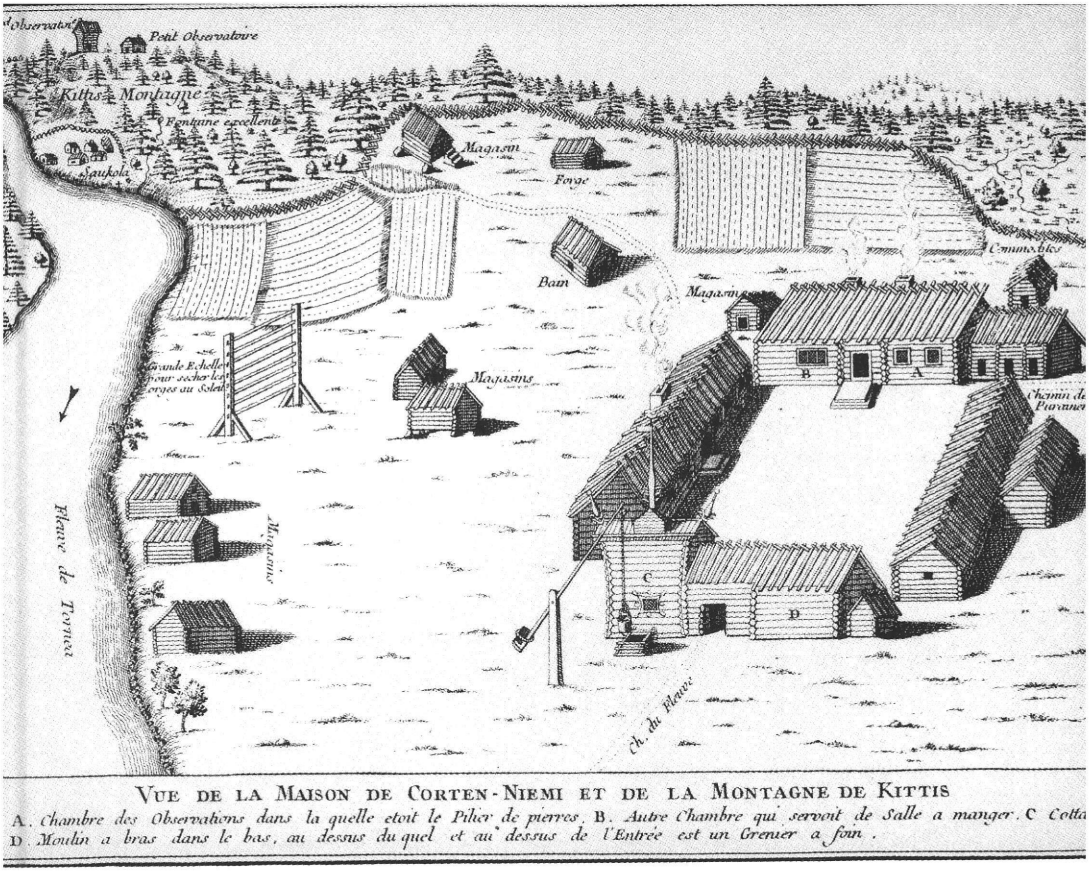

Bild 7. Korteniemi gård i Pello. Ur Outhiers journal.

tycks veta något om sin förhistoria. De kan inte ens redogöra för sin ålder och vet inte vem som är deras egen mor. Nu i slutet av sin berättelse, då han summerar sin uppfattning om samerna, lägger han till att kåtorna är bristfälliga som bostäder i ett klimat som är påfrestande såväl sommar som vinter och att jordmånen är ofruktbar. "Allt detta synes medföra att människorasen måste bli degenererad i ett sådant klimat."

Det finns mycket att invända mot de åsikter som Maupertuis här framför efter sitt flyktiga möte med samerna, något som dock inte enbart inskränkte sig till mötet med rajden. Av uttalanden i *Jordens figur* framgår att han träffat ett stort antal samiska

män och kvinnor under sin vistelse i Tornedalen. Hans framställning är dock starkt präglad av de fördomar beträffande naturfolkens primitivitet som florerade i upplysningstidens Frankrike. Han hävdade nämligen att den europeiska kontinentens tempererade klimat var mest gynnsamt för utvecklingen av civiliserade människor medan de heta zonerna i söder och de kalla i norr verkade hämmande på människornas utveckling.

En helt annan syn på samerna och deras nomadliv uttrycks ungefär samtidigt av Pehr Högström (1714–84). Som kyrkoherde i Gällivare från 1742, och sedermera prost och kyrkoherde i Skellefteå, blev han landets främste kännare av Lappland och samerna vilket också gav underlag för hans inval i Vetenskapsakademien. I sin 1741 utgivna *Förnuftiga tankar om Gud* skriver han bl.a. följande: "Våra lappar vilka hava utvalt sådana vilda och av alla andra människor förskjutna orter till deras angenämaste boningsplatser. De finna mellan berg och stenar behagligare hemvister än jorderikets konungar i sina präktiga slott. De tycka sig uti sin ödemark vara lyckligare och säkrare än kungen i Frankrike uti sitt Versailles eller Paris."

Vad gäller Maupertuis åsikt om samernas fulhet kan det vara på sin plats att citera ett uttalande av Greta Huuva, chef för den samiska avdelningen på museet Àjtte, Svenskt fjäll- och samemuseum, i Jokkmokk: "Angående samernas utseende så säger skildringen mer om den tidens skönhetsideal än om samernas utseende."[36]

Frågan om Maupertuis nedvärdering av samerna är för vidlyftig för att här kommenteras i detalj. Det bör dock noteras att deras släktkänsla och familjesammanhållning allmänt anses gå långt utöver det vanliga.[37]

Maupertuis inställning sådan som den uttrycks i berättelsen hindrar honom inte att efter återkomsten till Paris och sedan livet ut leva högt på sin exklusiva kunskap om *Lappland* – dit han dock aldrig kom – och om *lapparna*. Det gjorde honom intressant i sällskapslivet, först i Paris och senare även i Berlin. Han lät

liksom Linné avbilda sig i samisk mundering och i framgångens dagar under sin verksamhet vid akademin i Berlin åren 1746–52(–59) synes han inte ha haft något emot att själv kallas *lappen*. I ett bekant uttalande från kung Fredrik II i samband med en schism vid akademin kallar kungen Maupertuis för *lappmannen* samtidigt som han ger Voltaire epitetet *apan*. Att Maupertuis tidigt identifierade sig själv som same visade sig för övrigt redan under vistelsen i Pello. Några dagar innan han och Celsius anträdde sin pulkafärd skrev han därifrån, den 6 april 1737, ett långt brev till sin väninna Madame de Vertillac; han berättade om det liv han förde och jämförde det utan saknad med livet i Paris. Med sympati berättar han om de många samer som vid denna tid på året passerade Pello under sina handelsfärder utmed älven, och han säger sig betrakta sig själv som "den lyckligaste lappen i världen" (fr. *le plus heureux Lapon du monde*).[38] Detta påminner om ett samtida uttalande av Linné under dennes vistelse i Holland, "ingen dock lyckligare än lappen" trots att han finner att Europa (kontinenten) i fråga om klimat m.m. är så mycket lyckligare än hemlandet.[39]

Men det var inte bara Linné och Maupertuis som använde anknytningen till samerna i sin marknadsföring. I en nyutkommen bok, *Svenska operans födelse* av Marie-Christine Skuncke och Anna Ivarsdotter, finns ett särskilt avsnitt, "Lappar och Lappskor" i kungligt sällskap. Angående operan *Birger Jarl*, första gången uppförd 1774, skriver Anna Ivarsdotter bl.a.: "För pjäsförfattaren Gustav III måste det ha känts som en skänk från ovan att detta mytomspunna, pittoreska folk hörde till hans undersåtar".

Då kung Fredrik använde benämningen *lappmannen* var det i berömmande och beundrande sammanhang, men det hände nog att andra i Maupertuis omgivning använde uttrycket i nedsättande betydelse. Så gjorde t.ex. hans gamle vän och beundrare Voltaire då denne i början av 1750-talet ändrade inställning till honom. Voltaire avundades bland annat den ställning Mauper-

tuis fått hos kung Fredrik och gjorde sig löjlig över båda genom att tala om "lapphunden" som tätt följde i kungens spår.

Samernas färdsätt i pulka efter ren gjorde tydligen ett outplånligt och i längden positivt intryck på Maupertuis. Då han 1738 första gången ger ut sin beskrivning över gradmätningen låter han pryda titelsidan med en man – han själv – i pulka efter en galopperande ren, och då Berlinakademin 1751 slår en minnespenning över honom återkommer samma bild på medaljens frånsida tillsammans med stjärnbilderna *Lilla björn* och *Polstjärnan*, vilket framhäver vistelsen i Höga Nord.[40]

Bild 8. Frånsidan av minnespenning slagen av Berlinakademin 1751. Maupertuis på pulkafärd. (Foto Kungl. Myntkabinettet, förstorad.)

Motivet med man i pulka dragen av ren har använts av många konstnärer för att ge lokalfärg åt reseskildringar i norr. Det går att spåra motivet redan hos Olaus Magnus på *Carta Marina* (1539) och i *Historia om de nordiska folken* (1555) men den mest konkreta förlagan anses vara en illustration i Schefferus *Lapponia* (1673 på latin). Genom följande upplagor, översatta till flera språk, blev verket känt ute i världen (Europa). Men frågan uppkommer om inte Schefferus illustratör i sin tur tagit intryck av hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahl. Denne fullbordade några år tidigare, 1670, en målning där bruksägaren från Kengis,

Abraham Reenstjerna, sitter i en pulka dragen av en galopperande ren, eller snarare av en ren som stegrar sig "mot bakgrunden av ett arktiskt fantasilandskap".[41]

Då det gäller den teckning i Outhiers journal som illustrerar en pulkafärd på Torneälvens is finns det emellertid något självupplevt i utförandet. På bildens övre ram är antecknat att den avser en bestämd händelse som inträffat sent den 27 december (1737). Då avslutades den vådliga utflykten upp till toppen av Aavasaksa och ned igen som tidigare nämnts, en utflykt som Outhier själv deltagit i. Man ser av bilden hur den åkande följer samernas uppmaning "att vi skulle sticka ned våra käppar i snön så långt fram vi kunde för att moderera farten och förhindra att de ständigt stötte de förspända renarna i benen". Bromsspåret i snön är tydligt. Bilden i *Lapponia* visar däremot en passagerare som virat tömmen kring sin stav och håller upp den i luften, till synes för att mana på renen snarare än att bromsa framfarten.

Då Finlands postverk i september 1986 gav ut ett frimärke för att högtidlighålla 250-årsminnet av gradmätningen, visar märket Maupertuis i skinnmössa och skinnkrage, samma kombination som på det tidigare nämnda porträttet. Dessutom visas en karta över en tydligt avplattad jordglob, en kvadrant för vinkelmätning och även här en man i rendragen pulka. Mannen bör vara Maupertuis. För ovanlighetens skull går renen nu i skritt.

Visserligen klagade Maupertuis i berättelsen på det obekväma åksättet och underströk de faror han utsattes för, men han skyltade gärna med bilden av hur han färdades genom det vintriga landskapet i pulka efter ren. En sådan bild utgör som nämnts frontespis till hans redogörelse för gradmätning *Sur La Figure de la Terre* (1738), men saknas i Hellants svenska översättning *Jordens figur* från samma år. Som synes har han lyckats bevara denna exotiska bild av sig själv som rendragen Lapplandskännare ända in i nutid.

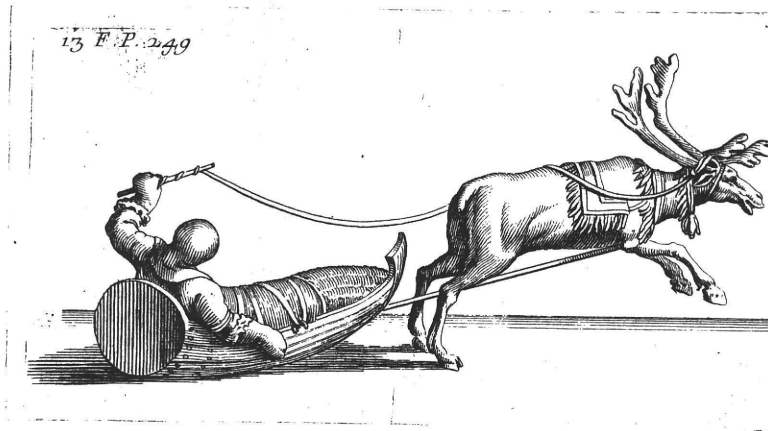

Bild 9. Ren dragande man i pulka. Ur Schefferus Lapponia 1673.

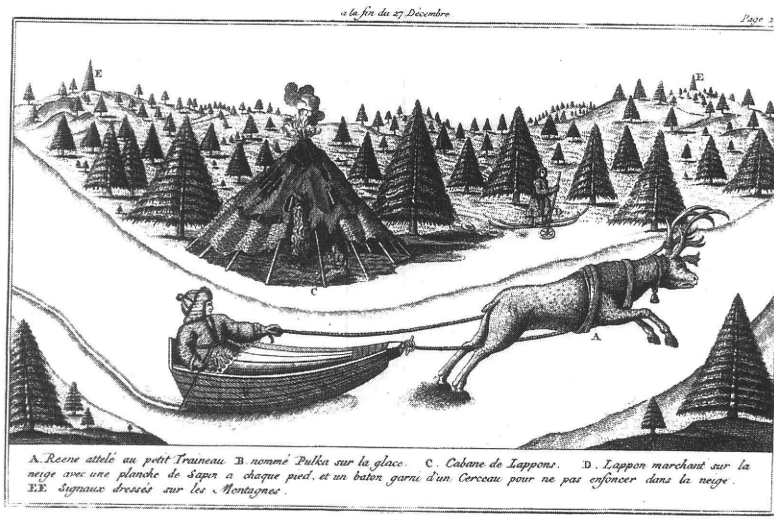

Bild 10. Maupertuis på nedfärd från Aavasaksa, december 1736. Ur Outhiers Journal.

Bild 11. Finlands Maupertuisfrimärke 1986.

Upptäcktshistorien

Stenen vid Käymäjärvi har en historia såväl före de båda gradmätarnas besök som efter detsamma.

Olof Rudbeck d.ä. hade i sin efterforskning av tecken på Sveriges urgamla anor på något sätt nåtts av ett rykte om "runstenen med 3 kronor som ligger på den orten där våra äldsta fäder först observerade Solens och Månens lopp". Personligen underrättade han kungen, Karl XI, om den märkliga stenen och skrev även ett brev därom till universitetets kansler, Gabriel Oxenstierna. Rudbeck torde också ha legat bakom riksantikvarie Johan Hadorphs framställning till Kungl. Maj:t med begäran om resepenning för tre personer att i anslutning till en resa till Frösön i Jämtland också färdas "20 mil på andra sidan om Torneå att göra sig underrättad om några där befintliga gamla runstenar".

Resebidraget beviljades den 11 juni 1687 och ärendet var tydligen så väl förberett att kollegiets kanslist Johan Peringer[42] tillsammans med två medhjälpare omgående kunde anträda sin färd så att de redan den 3 juli var framme vid stenen.

Rudbeck har berättat om färden och omständigheterna kring dess tillkomst i andra delen av *Atlantica*, vilken kom ut 1689. Resultatet av Peringers expedition finns i Riksantikvarieämbetets arkiv i form av en avritning av stenen och dess "inskription".

Några runor hade Peringer inte kunnat urskilja, men möjligen något ornament.

Det är osäkert varifrån Rudbeck fått sin uppgift om den märkliga stenen. Av allt att döma fanns det dock, som Maupertuis inledningsvis anfört, en gammal tradition bland befolkningen, och särskilt bland samerna i Tornedalen, att dessa inristningar var betydelsefulla för deras historia och att tydningen därav skulle "innehålla värdefulla hemligheter". Rudbeck hade emellertid nåtts av ryktet och naturligtvis blev han särskilt angelägen om att Tre kronor skulle ingå.

En inristning med Tre kronor skulle ha stor symbolisk betydelse för Sveriges historia även om den gamla osämjan mellan Danmark-Norge och Sverige om Tre kronor i ländernas vapen efter mer än 200 års tvistigheter motvilligt fått sin upplösning genom freden i Knäred 1613. Vartdera rikets konungar skulle äga rätt att föra vapnet Tre kronor men ingendera skulle därigenom pretendera någon rätt till den andres land. Skölden Tre kronor i båda rikenas vapen skulle endast vara en påminnelse om den upplösta Kalmarunionen, då de tre rikena hade gemensam drottning/kung.

Genom Rudbeck och antikvitetskollegiets undersökning torde stenen ha blivit känd endast hos en begränsad del av landets lärde under slutet av 1600-talet. Nästa gång den omnämns i tryck är i den av Maupertuis angivna dissertationen om Torneå stad och dess omgivningar. Då författaren Eric Brunnius d.y. under studietiden i Uppsala lade fram sitt arbete (1731) var det som ett led i den hembygdsforskning om Västerbotten som då blomstrade vid universitetet och som gav upphov till avhandlingar även över Ume, Pite och Lule städer liksom över landskapet Västerbotten.[43]

Brunnius var en bygdens son, född i Nedertorneå 1701, och kan naturligtvis liksom Rudbeck ha nåtts av något rykte om den omtalade stenen i skogarna nordväst om Pajala. Det han skriver om stenen ger dock inte intryck av något självupplevt. Han

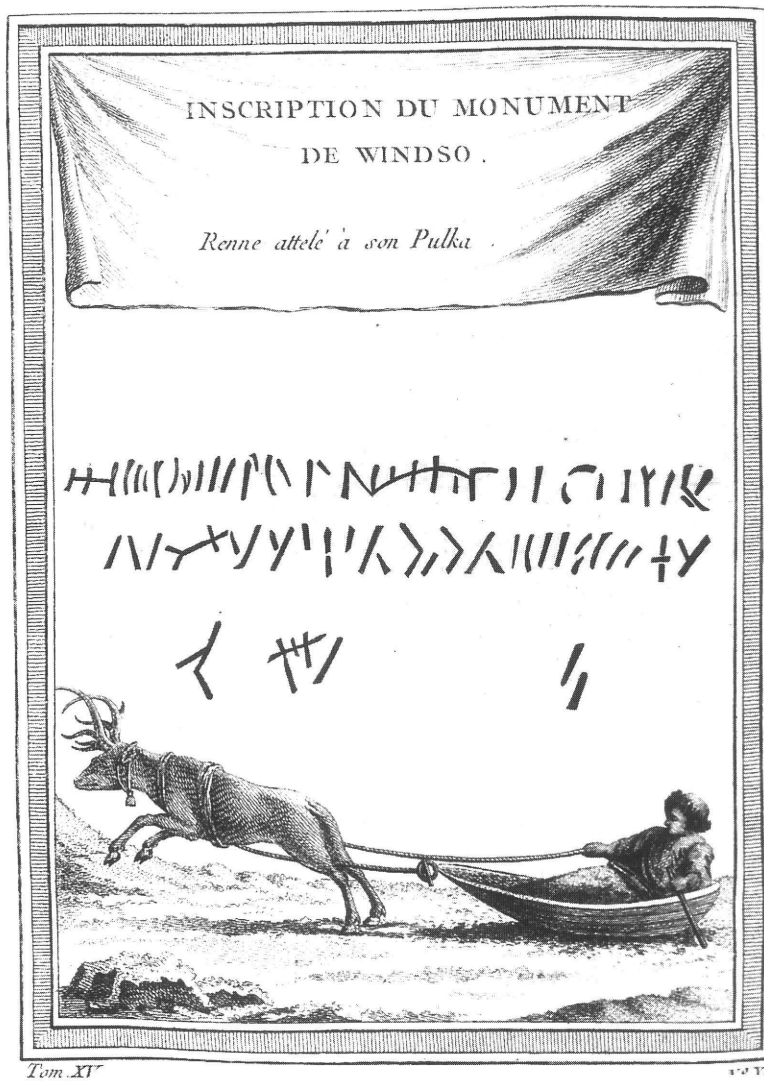

Bild 12. Illustration från Histoire Générale des Voyages Paris 1759. Bildtexten lyder: "Inskriptionen på Windso-monumentet. Ren förspänd sin pulka."

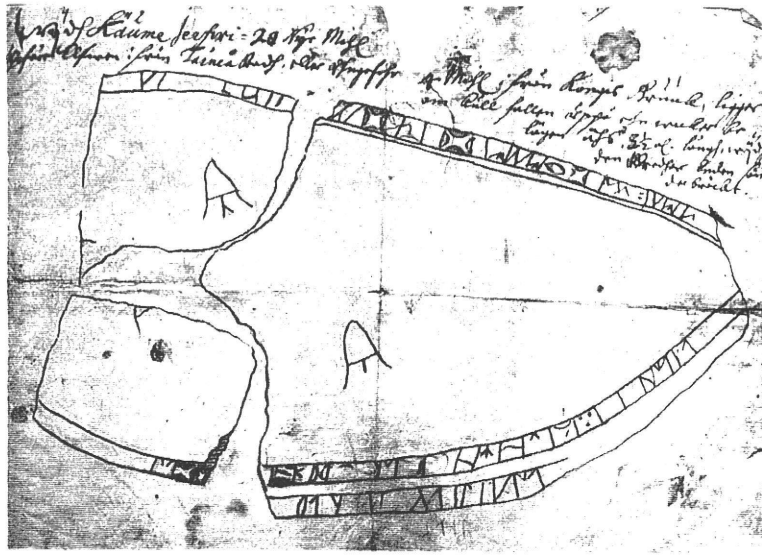

Bild 13. Peringers avritning 1687. Vitterhetsakademiens arkiv.

åberopar endast vad Rudbeck skrivit i Atlantica och citerar därtill i en not ett uttalande av riksantikvarien Hadorph som säger: "Det bör observeras att på denna sten fanns fordom inhuggna tre kronor, vilka märken inte överallt är likadana. Jag vet inte, att det skulle finnas sådana i några runstenar, utom i Mora stenar, som vetenskapsmännen räknar till de äldsta runstenarna."

Vid tiden för gradmätningen var Brunnius d.y. hjälppräst åt sin nästan blinde far Eric Brunnius d.ä., kyrkoherden i Övertorneå. Expeditionens medlemmar hade haft mycket att göra med Brunnius d.y. Det var han som anskaffat virke till de mätstänger som användes för mätning av triangelkedjans bas på Torneälvens is och han hade även bistått på andra sätt. Det är väl därför troligt att stenen någon gång kommit på tal och att orsaken till utflykten inte enbart var den omständigheten att "besökande finnar och lappar ofta talat om ett minnesmärke som de

ansåg vara det viktigaste i dessa trakter".

Maupertuis berättelse om utflykten blev som inledningsvis anförts första gången publicerad 1747 och sedan upprepad i flera upplagor av hans samlade skrifter (1752–1827). Vidare intogs ett referat i *Allgemeine Historie der Reisen zu Wasser und Lande* (Leipzig 1759) och en översättning till engelska infördes i A.P. Pinkertons *A general collection of the best and most interesting voyages* (London 1808). På så sätt och genom omnämnanden i vetenskapshistoriska arbeten i utlandet, spreds kännedom om stenen, även om det rörde sig om en tämligen begränsad internationell läsekrets.

Lokalt i själva Tornedalen tycks minnet av den märkliga stenen ha tunnats ut redan i slutet av 1700-talet. Den trägne topografiske skribenten Abraham A:son Hülphers (1734–98) uppmärksammade dock stenen i Västerbottensdelen av sitt 6-bandsverk *Samlingar till en beskrivning över Norrland*, 1771– 97. Under rubriken "Ålderdoms Minnen och Märkvärdigheter" redovisar han "En Runsten skall fordom funnits wid Keimijärfwi, 3 mil ifrån Kengis". I en not (h) görs en hänvisning till Brunnius dissertation där stenen anges vara "med inhuggna 3 kronor men efter kyrkoherden Grapes yttran, (1760) fås ingen kunskap nu i orten om samma Runsten."

Efter Rudbecks och Brunnius d.y. insatser tycks stenen inte ha blivit uppmärksammad hos oss förrän in på 1900-talet. Lärdomsgiganten Henrik Schück behandlar då ämnet i en uppsats, "Torneåstenen", i tidskriften Fornvännen nr 28 1933. Schück utreder där Rudbecks bestyr med stenen. Han har undersökt Peringers rapport, som finns vid Riksantikvarieämbetet och består av en överskrift med en vag lägesanvisning och därunder en avbildning av stenen. Det fordras enligt Schück en välvillig fantasi för att i spåren på stenen kunna se några "kronor", i varje fall är de blott två och "snarare förefaller de som toppmössor". Hans slutomdöme är att resultatet av Peringers expedition blev mycket magert.

Schück hade också läst Maupertuis berättelse och skriver att stenen då blev föremål för en "vida omsorgsfullare och mera opartisk undersökning". Han kommenterar dock inte berättelsens innehåll och drar heller inga slutsatser därav. Enligt Schück kom pulkafärden till sedan Maupertuis fått höra om stenen genom Brunnius d.y.

Uppsatsen i Fornvännen slutar med ett citat på franska av den text som i berättelsen beskriver stenens storlek och form och de rader av streck som kunde skönjas. Citatet avslutas med Maupertuis försäkran att Celsius och han "var för sig och omsorgsfullt" försökte nedteckna "inristningen".

Tre år senare kom N.V.E. Nordenmark ut med sitt biografiska verk *Anders Celsius* (Uppsala 1936). Där citerar han det tidigare omnämnda brev som Celsius efter pulkafärden skrev till Mortimer i Royal Society. Nordenmark gör dock ingen kommentar till brevets berättelse om stenen och dess inskription.

Schücks uppsats, och i mindre mån Nordenmarks omnämnande, har väl hjälpt till att hålla ryktet om den märkliga stenen vid liv. Men det förefaller också som om den lokala traditionen om stenen fortgående, och ända in i våra dagar, legat och pyrt i en del tornedalingars minnen. I boken *Vars då – bilder ur Norrbottens kulturhistoria* (Luleå 1983) behandlar dåvarande landsantikvarien i länet, Kjell Lundholm, i 23 avsnitt ett stort antal kulturminnen. Där har också stenen vid Käymäjärvi kommit med i det avsnitt som betitlats "Kengis". Boken utgör en sammanställning av en programserie i Norrbottens lokalradio som utgått från önskemål och förslag från lyssnarna. Lundholm refererar kortfattat Peringers rapport varefter hans slutsats blir "Det hela utgjorde helt enkelt ett enda fosterländskt misstag, eftersom kronorna egentligen bara var vittringsspår i en kalkhaltig sten". I sina bidrag till *Tornedalens historia* del I, 1991, del II, 1993, återkommer Lundholm till "Runstenen". Under en fotografisk bild av stenen i nutid i uppsatsen "Ur svenska Tornedalens förhistoria" i del I antecknar han: "Också den berömde Anders Celsius

liksom fransmannen Maupertuis besökte stenen. Det torde röra sig om kemisk vittring och inte om runor." Lundholm berör dessa frågor även i sin uppsats "Resenärer i Tornedalen" i del II.

Det kan slutligen ha sitt intresse att även den legendariske riksantikvarien Sven Jansson, med hedersnamnet Run-Janne, kände till stenen, fastän mycket ytligt. I *Historiebok ur min framfart* (1982) har han berättat om en ansats att söka upp stenen. I samband med en föreläsningsturné i Norrbottens län vårvintern 1976 gjorde han en kort färd upp till och förbi Pajala. Han var nyfiken på två runristningar, varav den ena var stenen vid Käymäjärvi. Förberedelserna för att finna stenen var föga omfattande. Han hade före avresan bland sina papper funnit ett foto av Peringers teckning, vilken gjort ett lockande intryck på honom "genom sin obesvärade stollighet, inte minst beträffande tre kronorna". Men det fanns en hake, nämligen Peringers kortfattade beskrivning av belägenheten: "Vid Käume jerfwi: 20 Nya Mil uppför Elven i från Tårneå Stad, eller ungefär 4 Mil i från Kongis Bruuk, ligger om Kull fallen uppå en vacker belägen ås. 3 1/2 al. lång, vid den bredare Enden sönder bräckt." Denna platsangivelse ansåg han vara otillräcklig, "den torde tillhöra de minst exakta som har lämnats om en svensk runsten".

Beskrivningen var förvisso bristfällig men för att hitta Käymäjärvi behövdes bara en titt på en vanlig vägkarta. Han gav emellertid upp tanken på att leta reda på Peringers sten och uppsökte i stället en annan påstådd runristning 70 km längre norrut vid Muoniovaara. Men det är en annan historia.

Att traditionen om stenen på Vinsaberget ännu håller sig levande i Tornedalen beror nog mycket på att den utvaldes som en sällsamhet i boken *Sällsamheter i Tornedalen,* utgiven av Åsa Nordén 1983. Beskrivningen av stenens historia och dess belägenhet "på andra sidan sjön" återges under avsnittet "Käymäjärvi". Där konstateras att "den finns kvar, om än i något söndervittrat skick. Även tecknen finns kvar. Man måste emellertid stå på ganska nära håll för att kunna urskilja dem."

Voltaire hade, liksom Maupertuis, blivit newtonian efter en Englandsvistelse, och var en stor beundrare av Maupertuis innan denne lämnade Frankrike med sin expedition, och även de första åren efter återkomsten till hemlandet. Med tiden svalnade dock av olika orsaker hans beundran och i början av 1750-talet hade förhållandet övergått till ovänskap, för att inte säga hat. Voltaire avlossade då åtskilliga giftpilar mot Maupertuis, samtidigt som han förlöjligade honom och hans verksamhet.

Ett sådant angrepp, som gäller stenen med de tre kronor som vi behandlat i denna uppsats, har fångats upp av Yrjö Hirn[44] i dennes uppsats "Finland och Lappland" i Finsk Tidskrift 1936. Det är ett epigram vars tre sista rader hånar Maupertuis för att denne ansträngt sig för att betvinga berg, vatten och klimat bara för att leta efter *trois couronnes* (tre kronor) som påpassligt rimmar på *deux Laponnes* (två lapskor). Samtidigt som Voltaire visade sin ringaktning för Maupertuis insats tog han sig ännu ett tillfälle att anspela på de två rådmansdöttrar från Torneå som följde efter sina franska kavaljerer till Frankrike och där gick en dyster framtid till mötes.

Slutord

Färdens behållning blev som upptäcktsresa tämligen mager. Maupertuis och Celsius kunde, lika litet som tidigare och senare besökare av stenen på Vinsaberget, göra någon meningsfull tolkning av det mönster av likartade tecken som de tyckte sig kunna iaktta. Det förefaller högst troligt att den inristning som Olof Rudbeck uppmärksammade redan på 1680-talet, varit en följd av stenens vittring och den har sedan dess varit utsatt för fortsatt påverkan av naturens krafter.

Eftervärldens behållning av pulkafärden får därför inskränkas till det intressanta innehållet i Maupertuis berättelse. Den visar oss hur sällskapsmänniskan från Paris vetenskapsakade-

179

RELATION

D'UN VOYAGE

AU FOND DE LA LAPPONIE

Pour trouver un ancien Monument.

PENDANT que nous étions à *Pello*, où ſe terminé l'arc du méridien que nous avons meſuré, les Finnois & les Lappons nous parlerent ſouvent d'un monument, qu'ils regardent comme la merveille de leur pays, & dans lequel ils croient qu'eſt renfermée la ſcience de toutes les choſes qu'ils ignorent. Ce monument devoit être ſitué à 25 ou 30 lieues au nord, au milieu de cette vaſte forêt qui ſépare la mer de Bottnie de l'Océan.

Pour y arriver, il falloit ſe faire traîner ſur la neige par des rennes,

M ij

Bild 14. Faksimile av titelsidan till Berättelsen från Lyon-upplagan 1768 av Maupertuis samlade verk.

mi och lärda salonger reagerade vid sitt möte med strapatser och oväntade situationer i den norrländska vildmarken. Vi får också bekräftat vad han som representant för upplysningstiden ansåg om de människor som inte omfattades av den europeiska "civilisationen".

Berättelsen torde inte tidigare ha blivit i sin helhet översatt till eller refererad på svenska.

Noter

* I uppsatsen används på många ställen benämningen lappar (vid sidan av samer), eftersom begreppet lappar ju var det gängse, internationellt sett, i äldre tid.

1 Pierre-Louis de Maupertuis (1698–1759), ledamot av vetenskapsakademin i Paris, sedermera president i kung Fredrik II:s Berlinakademi 1746–53 (–59).

2 Anders Celsius (1701–44), professor i astronomi vid Uppsala universitet 1730, engagerad i expeditionen redan under förberedelsetiden i Frankrike och England 1735–36.

3 Reginaud Outhier (1694–1774), utgav 1744 Journal d´un voyage au Nord 1736–37; svensk översättning av Gunvor och Arne Norberg; Journal från en resa i Norden år 1736–1737 (1982).

4 Anders Hellant d.y. (1717–89), köpmansson från Torneå, student i Uppsala 1732–39 med ca två års avbrott före och under gradmätningsexpeditionen. Naturvetenskaplig mångsysslare med astronomi, kartografi, magnetism, luft- och vattentemperatur, lufttryck, norrsken, tidvatten, fiske och islossning i Torne älv m.m. som intresseområden. Ledamot av Vetenskapsakademien 1750, århundradets märkligaste tornedaling.

5 Pello var då en by i Västerbottens län på ömse sidor Torneälven. Östra delen är numera egen kommun i Finland, västra delen en tätort och by i Övertorneå kommun i Sverige.

6 Datumangivelser: Maupertuis använde nya stilen (n.st.) medan Celsius behöll gamla stilen (g.st.) som låg 11 dygn efter.

7 Lieue, franskt längdmått med olika längd i skilda delar av Frankrike.

Vanligtvis anges en lieue motsvara 4,445 km, vilket värde använts för den i texten redovisade omräkningen till km.

8 Pulka är benämningen på ett båtformat rendraget fordon företrädesvis avsett för persontransport.

9 M. står i berättelsen för franskans Monsieur.

10 Nordenmark uppger i sin Celsiusbiografi (s.10) att Celsius 1724 företagit en färd till Hälsingland och Medelpad i sällskap med sin lärde farbror Olof Celsius för att studera hälsingerunor.

11 En gammal norrländsk metod att utmärka tillfälliga vägar och stigar är att hugga in lodräta märken, "bleckor", i barken på passerade trädstammar.

12 Kengis är beläget vid Torne älvs västra huvudgren ett stycke ovanför sammanflödet med älvens östra huvudgren, Muonio älv.

13 Pellika är det gamla namnet på hemmanen Pajala nr 9 och 10. Namnet kan härledas från gästgivaren Per Henriksson från slutet av 1600-talet och till formen Pelli för Per. Benämningen Pellika lever ännu kvar i Pajalabygden.

Payala avser bynamnet och sedermera sockennamnet Pajala vilket kan härledas från traktens nybyggare Lasse Pajainen i slutet av 1500-talet.

Erckiheicki motsvarar namnet på nuvarande Erkheikki by, vilket kan härledas från Henrik Eriksson som var nybyggare där i slutet av 1600-talet. (Källa: Brev från Karl Pekkari samt Erik Wahlberg, "Bondeskalden Antti Keksi", Tornedalica nr 45, s. 59.)

14 Gästgiveriet på Pellika gård torde ha funnits kvar långt in på 1800-talet. (Källa: Brev från Karl Pekkari.)

15 I texten står "l'été passé" dvs. 'den gångna sommaren' men skildringen av utflykten till Aavasaksa i Maupertuis beskrivning, Outhiers journal och i Celsius observationsjournal visar enstämmigt att färden gjordes under en paus i basmätningen på Torneälvens is, strax före nyår 1737.

16 Enligt gammal sedvana hade norska och svenska samer rätt till renbete på ömse sidor om gränsen mellan länderna. Läget av gränsen var vid denna tid osäker innan den, först 1751, fastställdes genom en gränstraktat. Som bilaga till traktaten lades den s.k. Lappkodicillen som reglerade samernas rätt till renbete över riksgränsen.

17 Redogörelsen för hermelinens sommar- respektive vinterdräkt är inte helt korrekt. Sommardräkten, öronsnibbarna inräknade, är koppar-

färgad med vitaktigt gul undersida. Vinterdräkten är vit med svart svanstipp, som man kan se på kungamantlar.

18 På fältkartan blad 28 M, Pajala NV benämns sjön Käymäjärvi och berget sydväst därom Vinsa. Höjdangivelsen för sjön är 207,9 och för bergets högsta del något över 270 m.

19 Eric Brunnius d.y. (1706–83) försvarade 1731 i Uppsala en dissertation De urbe Torna (svensk översättning av Olaus Brännström från en finsk utgåva Om Torneå stad och dess angränsande socknar, Tornedalica nr 4, 1967). Brunnius efterträdde sin fader som kyrkoherde i Övertorneå och blev slutligen kyrkoherde och prost i Nedertorneå 1762.

20 En vapensköld med tre kronor fördes såväl i Danmarks som i Sveriges vapen. Detta hade varit ett tvisteämne i flera hundra år och till och med framförts som krigsanledning.

21 Sveriges geologiska undersökning, SGU, har publicerat en undersökning av berggrunden i Pajalafältet (Serie C, N:o 522–1954) med en specialkarta över Käymäjärviområdet. För Vinsavaara nämns att man kan följa band eller skikt av järnmalm i den omgivande kvartsiten. Varken Vinsavaara eller stenen med inskriptionen är särskilt utmärkta på specialkartan. I den eljest utförliga beskrivningen omnämns inte stenen.

22 Syndafloden i Första Mosebok, kapitel 6–9.

23 Vintertid var den tillfrusna älven en flitigt använd samfärdsled, betydligt bekvämare än att sommartid ta sig fram efter älven på stigar och dåliga vägar i kombination med båtfärder mellan forsarna. Mellan Kengis och Pello breder älven ut sig på flera ställen, och den erbjöd därigenom vintertid lämplig lägerplats för övernattning.

24 Franskt mått, något drygare än svenskt.

25 Förevisningen av Giganten i Paris kan ses som ett utslag av de förevisningar av samer som från 1600-talet och in på 1900-talet gjordes ute i Europa och som getts benämningen "Lappkaravaner", varom Gunnar Broberg skrivit i Lychnos 1981–82, s. 27ff.

26 På svenska utgavs Lapponia först 1956.

27 Senast i Olov Amelin, Medaljens baksida , 1999, "den lappländska gradmätningsexpeditionen".

28 Kvadranten var ett gradindelat vinkelmätningsinstrument av metall, försett med en fast och en rörlig tub. Uppsatt på ett stativ kunde det användas för mätning av horisontalvinklar liksom, efter omställning, även av vertikalvinklar.

29 J.-P. Martin, La figure de la terre, 1987, s.16.

30 Uppsala universitetsbibliotek, handskrift A 528.

31 Martin Ekman, "Polcirkelns förflyttning mot norr", i Lantmäteritidskrift 4:1991.

32 Anders Wikströms, "Jordklotets uppbyggnad" i Sveriges Nationalatlas, bandet Berg och jord, 1994.

33 Tobé 1991, s. 30 ff.

34 Bröderna Abraham och Jacob Momma adlades 1669 för sina förtjänster i samband med bruksrörelsen, främst Kengis bruk. De antog då namnet Reenstierna.

35 Tobé 1985 och 1996.

36 I brev från Greta Huuva den 24 mars 1999.

37 Karl-Hampus Dahlstedt, Från Quartier Latin till Grisbacka, 1987, s. 36 ff., Ingvar Åhrén (red.), Samernas vilja, 1986, s. 44 ff., Lennart Lundmark, Så länge vi har marker, 1998, 13ff., sammanhållningen i familjer s. 33, 36, 115 ff., 120 m.fl.

38 J.-P. Martin, 1987, s. 134 f.

39 Matti Klinge "En afton i Lappland", Thule 4, 1985.

40 Konstnär för minnespenningen var svensken Nils Georgii (1717–90), som då var medaljgravör i Berlin i tjänst hos Fredrik II. Arvid Baeckström, "Nils Georgii, Fredrik den stores svenske medaljgravör", i Nordisk numismatisk Årsbok, 1938.

41 Bertil Rapp, Djur och Stilleben i karolinskt måleri, 1951.

42 J. Peringer (1654–1720) blev 1697 riksantikvarie efter Hadorph, adlades samma år och antog då namnet Peringskiöld.

43 Herman Richter, Geografiens historia i Sverige intill år 1800, 1959, Lychnos-bibliotek 17:1, s. 212 f.

44 Yrjö Hirn (1870–1952) konst- och litteraturhistoriker, professor vid Helsingfors universitet 1910–37. Den åberopade uppsatsen finns också i något omarbetad form i Hirns bok Lärt folk och landstrykare, Helsingfors 1939.

Källor och litteratur

Handskrift

Celsius, Anders, Observationsjournal 1736–37, Uppsala universitetsbibliotek A 528.

Tryckt litteratur

Brunnius, Ericus, Om Torneå stad och dess angränsande socknar. Övers. Olaus Brännström. Tornedalica 4, 1967.

Ekman, Martin, "Polcirkelns förflyttning mot norr", i Lantmäteritidskrift 4:1991.

Hirn, Yrjö, Lärt folk och landstrykare, Helsingfors 1939.

Hülphers, Abraham A:son, Samlingar till en beskrivning över Norrland, 1771-97 i 6 band; Västerbottensdelen.

Jansson, Sven B.F., Historiebok, Stockholm 1982.

Lindin, Leif & Svanberg, Ingvar, "Ren dragande en ackja", i Västerbotten 1990:2.

Lundholm, Kjell, Vars då – bilder ur Norrbottens kulturhistoria, Luleå 1983.

— Uppsatser i Tornedalens historia del I, 1991 och del II, 1993.

Lundmark, Lennart, Så länge vi har marker, Stockholm 1998.

Martin, Jean-Pierre, La figure de la terre, Cherbourg 1987.

Maupertuis, Pierre-Louis, Jordens figur. Övers. Anders Hellant 1738. Faksimilutgåva i Tornedalica 23, 1977.

Maupertuis, Pierre-Louis, "Relation d´un voyage au fond de la Lapponia. Pour trouver un ancien Monument", i Memoire de l´Academie des Sciences et Belles Lettres. 1747.

Nordén, Åsa (utg.), Sällsamheter i Tornedalen, Stockholm 1983.

Nordenmark, N.V.E., Anders Celsius, Lychnos bibliotek 1, 1936.

Outhier, Reginaud, Journal från en resa i Norden åren 1736–37. Övers. Gunvor och Arne Nordberg. Tornedalica 39, 1982.

Rapp, Bertil, Djur och stilleben i karolinskt måleri, 1951.

Richter, Herman, Geografiens historia i Sverige intill år 1800, Lychnos bibliotek 17:1, 1959.

Schefferus, Johannes, Lapponia. Svensk övers. 1953.

Schück, Henrik, Torneåstenen, i Fornvännen 28, 1933.

Skuncke, Marie-Christine & Ivarsdotter, Anna, Svenska operans födelse. Studier i gustaviansk musikdramatik, Stockholm 1998.

Tobé, Erik, Anders Hellant. Tornedalica 49, 1991.

Tobé, Erik, Fransysk visit i Tornedalen. Tornedalica 42, 1985.

Voltaire, François Marie de, Karl XII. Övers. Lorenz von Numers. Stockholm 1961.

PER SUNDIN

Fiskfångster i Moälven under tidigare århundraden

Idag pågår utsättning av havsöringsyngel i Moälven. Detta har man kunnat göra tack vare den långtgående reningen av utsläppen från MoDos fabrik i Alfredshem. Antagligen är det fabrikens utsläpp som gjorde att fiskvandringen förbi Moälvens mynning försvann under 1900-talets första hälft. Utsättningen sker som ett samarbete mellan Örnsköldsviks kommun och MoDo. De frågor jag i första hand här försöker besvara är hur stor produktionsförmåga som tidigare fanns i älven.

Lax

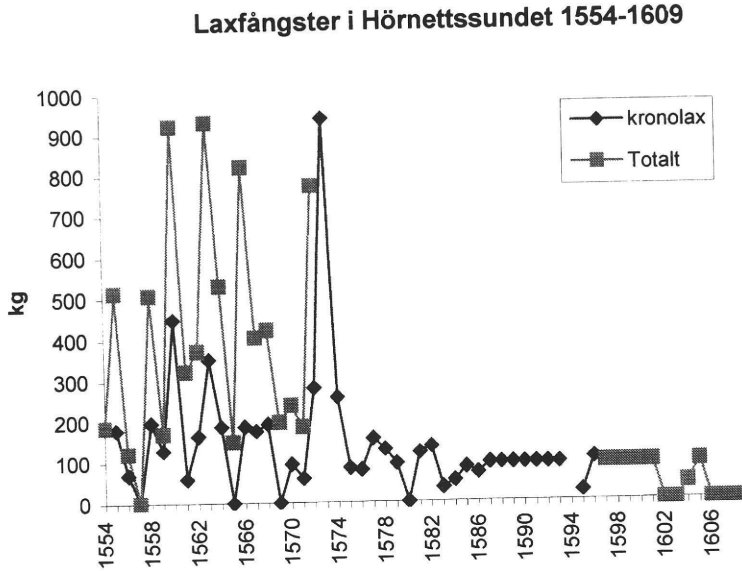

Kommentar: Gustav Vasa uppvisade stor uppfinningsrikedom när det gällde att skaffa inkomster till kronan. Bl.a. tog han fasta på det faktum att det fanns en *kungsådra* i varje älv. Kungsådran var mittfåran som skulle hållas öppen för båtfart och vandringsfisk. Gustav Vasas (eller någon av hans rådgivares) tanke var att kungsådran tillhörde kungen och att denne därför var i sin fulla rätt att bygga fångstanordningar i den. Fångsten i dessa anläggningar tillföll sålunda kronan.

Före 1500-talet var fiskena längs åar och älvar i strandägarnas (dvs. böndernas) händer.[1] 1551 skred kungen till verket och beordrade "Sverker Simonsson, som aktade kronans fisken i Älvkarleby, att dra till alla forsar i Ångermanland och Medelpad och där till konungens och kronans bästa bygga både laxkar och andra nyttiga fiskeställen, evar han kunde uppsöka lägenhet därtill".[2] Effekten ser vi i 1553 års räkenskaper[3] där åtskilliga fiskeställen i Ångermanälven, Husån och Lögdeälven anges som kronofisken. År 1554 finns även ett *kronofiske* i "Hörnettsund", dvs. någonstans efter nuvarande Moälvens nedre lopp mellan Veckefjärden och havet, på den tiden ett verkligt sund.

Inkomsterna från fisket i Moälven bestod förutom fångsterna från kronofisket av s.k. *tredjedels lax*, dvs. böndernas fisken i Hörnettssundet, Norrvåge och Sörvåge, av vilka kronan uppbar en tredjedel i skatt, samt *tiondelax*, dvs. övriga fisken i socknen av vilka tionde uppbars, varav dock socknens präst fick en tredjedel.[4]

När jag räknat samman fångsterna i Moälven har fångsterna från hela kronofisket, tredjedelslaxen x 3 och tiondelaxen x 15 adderats. I alla tre fallen har vi bara tagit med fångster i Hörnettssundet, trots att t.ex. tredjedelslaxen från Norrvåge bör ha varit Moälvslax. Tiondelax från Hörnettssundet angavs särskilt under åren kring 1570. För åren dessförinnan har tiondelaxen från Själevad delats i samma proportioner som tredjedelslaxen från Hörnettssundet, Norrvåge och Sörvåge. Efter 1586 har fångsten satts lika med stadgan. Eftersom stadgan, liksom taxa,

arrende och skattläggning fungerade så att den som nyttjade fiskestället betalade en fast avgift (stadga, taxa, arrende eller skatt), och behöll överskottet, är statistiken ett minimivärde av vad som fångades. Blev fångsten t.ex. mindre under en längre följd av år kunde brukaren antingen försöka få avgiften nedsatt eller överge fiskestället.

Efter 1572 har vare sig tredjedelslax eller tiondelax angetts i räkenskaperna. Troligen upphörde böndernas fiske det året. Med början 1586 anges s.k. stadgelax, vilket innebär att laxfogden fick ta hand om fångsten men i gengäld fick betala en stadga bestående av 6 lispund 1586 och 8 lispund 1587–93. 1595–96 angavs åter "räntad" lax.

Sedan finns Hörnettssundet bland böndernas fisken i Själevad, åter som stadgelax, ½ tunna = 8 lispund. Fisket i Hörnettssundet nämns vissa år inte alls. Efter 1609 finns inga uppgifter om vare sig lax-, ål- eller nejonögefisken redovisade i Norrlands handlingar. I stället hänvisas till laxfogdens egna räkenskaper som jag dock inte kunnat hitta.

Vikt på fisk angavs före 1878 i lispund.[5] På varje lispund gick 20 marker, och en tunna lax motsvarar före 1603 16 lispund och efter 1603 14 lispund (en fjärding = ¼ tunna). Enligt Nordberg skall också 1 lispund salt, rensad lax motsvara 11,7 kg färsk, orensad lax.

År 1691 rannsakades på guvernörens i Gävleborgs län order laxfiskena i landskapet och några var så excolerade (upparbetade) att de kunde betala en högre taxa.[6] Mo och Backes laxfisken omnämns med taxan 1 lispund lax vardera. Hörnetts laxfiske var "helt förderfwat". Dessutom hade Söderå byamän byggt ett fiske högre upp i älven, och vid Själevadsbron fiskade kyrkoherden med nät; ingen av de två sistnämnda hade utgjort någon taxa.

I slutet av 1600-talet hade kronan förpantat allt fiske i Ångermanland till rådmannen Nils Blanck i Härnösand.[7] Hans räkenskaper utsattes 1699 för rannsakning, möjligen med anled-

ning av konkurs. I rannsakningspapperna står om Hörnetts by att ett stakaläge är skattlagt för en halv tunna lax, men att det 1671 förmedlades till ¼ tunna p.g.a. att fisket var "afsigkommit".[8] Tydligen räckte inte denna förmedling utan från 1688 lämnade byborna fiskestället öde. Detta förhållande gjorde att Blanck 1691 hade stämt Hörnetts bybor på den uteblivna taxan. Byborna menade då att på det fiskeställe som tidigare nyttjats var det omöjligt att bygga (kan den pågående landhöjningen ha varit orsaken?), utan ville ha tillstånd att bygga på ett "beqwämligit" ställe. Vid Mo by fanns en laxtina som byamännen årligen skattade ett lispund smör för. Slutligen fanns i Bredbyn ett ålhus som var skattlagt för 2 lispund smör, men det hade legat öde sedan gammalt och ingen taxa var betald.

Ännu 1718 angavs i domboken för Själevad att laxfisket i Hörnett låg öde, ett laxfiske som varit taxerat för en halv tunna lax.[9]

Laxfisket i Hörnett måste dock ha funnits även senare, eftersom det 1779 kom ett brev från kammarkollegiet i Stockholm till landskontoret i Härnösand där landshövdingen anmodas att upprätta ett skriftligt kontrakt "å Hörnäts och Översjäla Laxfisken" efter auktionens slut.[10]

År 1800 fick nämndemannen Jon Olofsson i Billa tillstånd att i Själevadsfjärden vid Billstasundet få anlägga en stakagård för laxfångst, trots att lagmannnen J.H. Tideman, brukspatronen i Mo, anfört besvär däremot.[11]

Fiskestället vid Mo fanns också kvar. I 1825 års specialjordbok står att Mo laxfiske räntar 4 t:or och ½ lp lax. Den 28 april 1823 auktionerades arrendet ut på sex års tid. Högsta budet i Själevad lämnades av bonden Olof Hinriksson i Västerhus, på just 4 t:or ½ lp lax. Det anmärktes dock att det var alla Moälvens laxfisken sammanslagna, vilket Olof och de andra närvarande vid auktionen protesterade emot. Handlanden J.O. Wikner genom handlanden Kämpe lämnade in ett lägre anbud på landskontoret i Härnösand, 2 t:or 6 lp. 1829 lämnades högsta anbudet in av prosten Holm i Själevad, 1 tunna och 1 lispund. Det verkade

dock redan då som om budet ifrågasattes av J.C. Kempe och någon dag senare lämnade handelshuset Joh. Wikner & C:o in ett mycket högre anbud vid landskontoret, 2 t:or 8 lp. 1842–47 betalade C.J. Huss 6 lp i arrende och 1848–54 betalade inspektorn vid Mo bruk A.G. Söderström samma summa i arrende.[12] Den 6 februari 1855 skattlöstes fisket i Moälven av J.C. Kempe mot 5 lispund 13 marker lax.[13] I 1879 års specialjordbok uppförs "Moelfvens laxfiske" för räntan 43 kr 71 öre i hö och penningar.

I Bredbyn har det också funnits ett laxfiske. Enligt 1825 års specialjordbok räntar det 6 lispund. 1820 auktionerades det ut. Det gamla arrendet var 1/5 lispund, men det inropades på denna auktion för 3/10 lispund av gästgivaren Strömberg i Bredbyn. Bredbyns laxfiske ödelades 1840 och avfördes ur jordeboken och räkenskaperna 1850.[14] Orsaken var troligen att dammen vid Mo sågverk helt stängde av älven från laxuppvandring.[15]

Ål

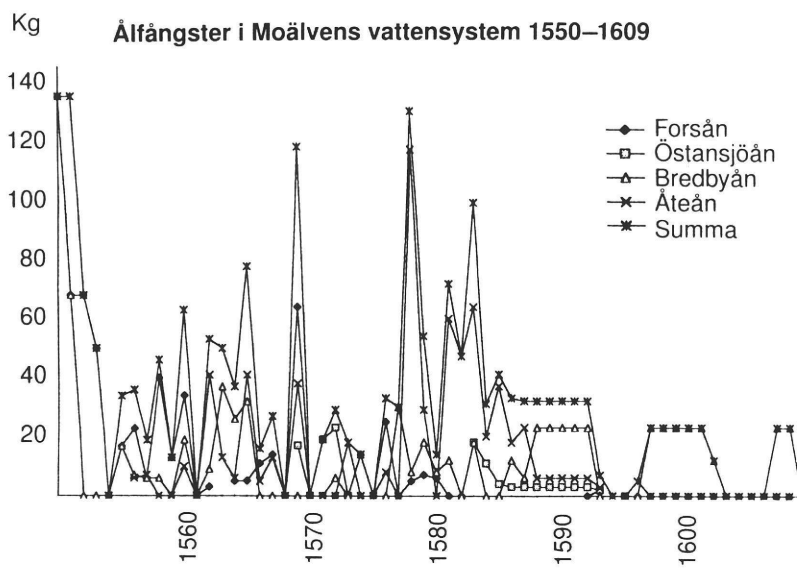

Kommentar: Vilken rättslig grund Gustav Vasa hade för att driva in ålfångsterna är osäkert. Möjligen har man gjort bruk av kungsådrebegreppet, men han kan också ha hävdat att skattejord som ägaren ej utnyttjade tillhörde kronan. Ålhusen bör ha byggts av bönderna på platsen med hänvisning till deras dagsverks- och byggnadsskyldighet (byggnadshjälpen) och skötts av några av dem för kronans räkning.[16]

I Moälvens vattensystem fanns fem ålhus på 1500-talet, årtalen anger nyttjandeår: Bredbyån (1551–1609; Södra Anundsjöån), Näsån (1552–1559; Norra Anundsjöån), Östansjöån (1569–1593; möjligen ibland kallad Forsån), Forsån (1550–1609; mellan Västerhus och Österalnö) och Åteån (1556–1609).

1587–1592 finns inte de exakta ålfångsterna i räkenskaperna eftersom indrivningen av hela fångsterna ersattes med en stadga; det är stadgans storlek som anges i diagrammet ovan. Stadgan kan betraktas som en minimistorlek på de aktuella fångsterna. Stadgan för Bredbyåns del, 2 lispund, kom dock att gälla åtminstone till 1609 även om den inte erlades varje år.

När Nils Blancks räkenskaper rannsakades 1699 anmärktes att det fanns ett ålhus i Bredbyn som var skattlagt för 2 lispund smör, men att det sedan gammalt hade legat öde.

Gädda, abborre m.m.

Sammanlagda fångster åren 1559–1574:

Nuvarande namn	Koordinater för utflöde	Area (ha)	Namn på 1500-talet	Längd (km)[17]	Abborre (kg)	Gädda (kg)	Mört m.m. (kg)
Lillsjön	703562 162332	23,2	Lisle träsk	2,5	32,4	128,3	
Djupsjön	703557 162235	62,2	Djupe träsk	1,3	32,4	128,3	
Mjösjön	703378 162095	30,2	Miöde träsk	2,5	36,4	120,3	
Trehörningen	703375 161929	27,3	Trehörningz träsk	0,6	21,5	73,9	

Nuvarande namn	Koordinater för utflöde	Area (ha)	Namn på 1500-talet	Längd (km)[17]	Abborre (kg)	Gädda (kg)	Mört m.m. (kg)
Anundsjön	703830 162370	560,1	Anesiö träsk	3,8	23,5	66,9	
			Miödesunds tiern[18]	1,3	17		10
Valmsjön	703446 162158	113,8	Holmsiö träsk	2,5	25,5	63,9	
Norra bergsjön	706115 157732	67,1	Bärgz träsk	2,5	26	86,1	
Gafselsjön	707576 158848	96,8	Gaffzselet		23	73,1	
Flärken	704638 161325	15,2	Norreflarka tiern	0,6	50,9	128	
			Långe träsk	10	34,8	87,2	10
Degersjön	707429 158119	241,4	Degerträsk	5	34,8	87,2	10
Uttersjön	705345 162378	42,1	Uttreträsk	2,5	34,8	87,2	10
			Milleste träsk[19]	0,2	34,8	87,2	10
Hem(sjö)sjön			Hemsiö träsk[20]	0,6	16,1	148,2	10
Torrvattnet	705120 158772	329,8	Toffuesiö träsk	5	24,7	113,9	12
Hällvattnet	704955 159090	679,8	Helle träsk	5	24,7	113,9	
Skalmsjösjön	704568 159775	54,3	Skalmsiö träsk	2,5	24,7	113,9	
Degersjön	707429 158111	241,4	Degersiö träsk	2,5	24,7	113,9	
Gensjösjön	703989 161357	97,1	Gensiö träsk	2,5	19,9	70,7	
Ödsbysjön	704126 160861	38,5	Ösby träsk	1,3	19,9	65,7	
Stor-pullsjön	704585 158634	74,9	Pullesiö träsk	0,6	19,9	65,7	
			Kullersiö träsk	2,5	24,9	75,7	
Galasjön	703317 161623	175,1	Galasiö träsk	5	26,8	107,4	29
Bredtjärnen	703315 161489	23,4	Store tiern	1,3	26,8	107,7	29
Agnsjön	704954 160583	514,3[21]	Angsta träsk	2,5	23,8	114,4	12
Stor-tågsjön	706004 159327	676,5	Store träsk	10	11,9	92,8	12
Byxsjön	707480 159441	103,8	Biörcke träsk	1,3	17,9	102,8	12
Ytter-åselsjön	707709 159880	34,8	Ååselet	5	17,9	125,8	12
			Åviken	0,2	59		
			Norsbecken	1,3	8,2	9,1	
Utdikad sjö i Berg[22]			Bergz tresk el. tiern		56	55,4	(id) 4
Hörnäsbäcken			Hönesbecken[23]		56	77,5	(id) 4

Nuvarande namn	Koordinater för utflöde	Area (ha)	Namn på 1500-talet	Längd (km)[17]	Abborre (kg)	Gädda (kg)	Mört m.m. (kg)
Höksjön	703035 163872	34,3	Hugsiö träsk	1,3	32,3	78,7	(id) 7
			Sebbesiö träsk[24]		51,5	62,5	(id) 2,2
Själevadsfjärden	702328 164071	511,1	Sielffuesiö träsk	10	94,6	82	
Moälven ned. Gala			Galaån	2,5	94,6	82	
Östansjösjön			Östansiö träsk[25]	2,5	67,6	91	
			Flarkasiö träsk[26]	1,3	67,6	91	
Åtessjön	702058 163699	30,7	Åättede träsk		13,2	28,4	
Skrikesjön	701756 163633	73,9	Skrike träsk				

Beskattat träskfiske i Moälvens vattensystem 1559–1574

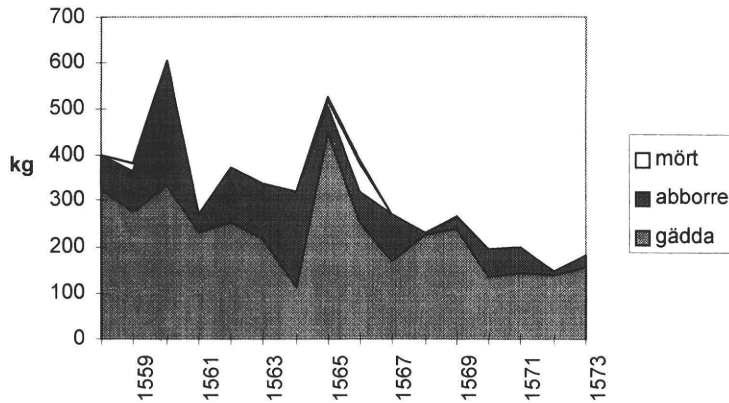

Kommentar: Skatten för s.k. träskfisken var liksom för laxen till havs en femtedel av fångsten.[27]

1575 betalade Själevads bönder i fiskestadga 2 lp 12 mk gädda och 14 lp 8 mk abborre, men därefter 2.14 lp gädda och 15.3 lp abborre (motsvarar 32 resp. 177 kg). Anundsjöbönderna betalade 7½ lp gädda 1575 och därefter 8 lp, dvs. 94 kg, gädda. Efter 1579 övergick stadgan formellt till en skattläggning av socknarna. Av de sjöar som är omnämnda i träskfisket i Anundsjö de

sista åren har 22 av 29 sjöar antagits tillhöra Moälvens vattensystem även om inte alla sjöar är identifierade. Motsvarande siffra för Själevad är 9 av 34, och fiske i "saltsjön" motsvarande 17 sjöar. Om man multiplicerar ovannämnda stadga med fem och med den kvot som anger tillhörighet av Moälvens vattensystem får man för Moälvens vattensystem i Anundsjö 355 kg gädda och i Själevad 28 kg gädda och 120 kg abborre.

1602 infördes en ny skattläggning i Norrland som för träskfiskebeskattningen tolkades så att bönderna i Medelpad och Ångermanland befriades från denna skatt.[28] Dessa fisken försvann från kronans räkenskaper, men fiskevattnen har sedermera alltid ansetts som tillhörigheter till byarna och hemmanen.

På en karta ritad av lantmätaren Christopher Mört över Myckelgensjö står bl.a.: "Fiske brukas med Nodt och Notzfängande på Skogen o.s.v."[29] I Hädanberg brukades fiske i Uttersiö, Hemsiö, (?)rofsiön och Mellansiön med not.

Bilaga 1

Skrivelse från Hörnetts by till guvernör Carl Sparre angående nedsättning av skatten för laxfisket i Hörnettssundet 1671.[30]

Högwällborne H:r Gouverneur, nådige Herre och mächtige Befordrare.

Eders *Excell:tz* och Nåde fougom wij Cronones Skattskylldige som boo i Hönätt by och Siälewadh S:n ödmiukel:n till förnimma, huruledes under wår byy är ett gammalt Laxefiskie Hönätsunde benembd som haf:r här tills warit taxerat för een half tunna Lax, hwilket fiskie nu så mycket afsigkommit ähr, att dhet sällan räntar Stadgan, uthan wij hafwa måst i en långsam tijdh betahla *Arrendatorerne* ben:de half Tunna Lax med penningar, effter som han hafwer gullit i Stockholm, dherigenom wij äro råkade i Stoor skulld och fattigdomb, och kunde dher med eij längre framhärda, hwarföre till Eder *Excell:tz* länder wår under-

dånigste Böön och Begiäran, Eders *Excell:tz* will denne wår nöd och olägenheet med nåder ansee, och bem:te half tunna förmedla uti ¼ Tunna, att wij någorlunda kunna blifwa behålldne och så mycket richtigare dhen till Cronan åhrligen ehrläggia, Gud williom wij troligen bedia, han Eders *Excell:tz* för ett sådant Barmhertighetz wärk nådeligen will wällsigna och belöhna, förwäntom här uppå Eders *Excell:tz* höggunstige *Resolution* och hugnelige swar med förblifwande.

Eders *Excell:tz* och Nådes Underdånigste och Troplichtigste Tienare.
Hönät Byemän i Siählewad Sochn

Guvernörens svar på ovannämnda skrivelse där skatten nedsätts enligt bybornas önskan:

Emedan såsom desse *supplicanters* Beswär och klagan är hoos mig för sanning *refererat* wordet, så at dhe här till hafwa Underlegat större *Taxa*, än som dheras Fiskie hafwer kunnat *prosperera*, hwarföre will iag och på dragande kall och Embetes wägnar hafwa dhem häreffter sålunda förskont, att dher dhe förr el:r här intill een half Tunna Lax uti *Taxa* gifwit hafwa, skole dhe nu här effter allenast een half part dheraf, Nembl:n En fiärdedels tunna Lax för fiskie*taxan* utgifwa, thet wederbörandene wette sig att effterrätta, Datum Holm d. 5 Decembris 1671.
Carl L. Sparre

Bilaga 2

Anundsjö sockenmän hade under ett år innan 1680 underlåtit att bebygga ett ålfiske men eftersom de åtnjutit dagsverkspengar så kunde de ändå betala taxan för detta år.[31]

Anundsjö 1680 vt § 3:
Alldenstund Tolfmannen Anders Pärsson i Myckelgänsiö (egentligen Skalmsjö) wittnad, att åhlfisket Hupseet (?!) ett åhr

legat obebygdt, och ingen åhl då der bekommit, och Lickwähl SocnedagzwärkzPenningar åthnutit, alt så kändes och Sochnen Plichtig den resterande åhltaxan för samma åhret till Wälbem:te Knut Ingelsson richtigt betala och deraf gående, sampt uthlofwade Ländzman Erich Oluff godtgiöra.

Bilaga 3

Fiskearrendatorn Nils Blanck kräver på vårtinget i Själevad 1691 fem års ränta av Hörnetts byamän. Rätten menar dock att eftersom fisket verkligen legat öde under dessa år, taxans storlek måste vara rimlig i förhållande till den nyttans storlek och arrendatorn kunde kvitta bristen från Hörnett med taxan från ett nytt laxfiske i Torrböle i Nordmaling kunde inte byborna krävas på denna uteblivna taxa. Dessutom svarar tingsrätten på en förfrågan från guvernören i Gävleborg om vilka laxfisken m.m. som finns i socknen och om något kan beläggas med högre taxa.[32]

§ 8

Arrendatoren Nills Blancks fullmechtig Joen Pehrsson Bure tilltalte Hönäts byemän om en fierding lax *taxa* i femb åhrs tijd som giör 1 tunna 1 fierding belöpandes i penningar 45 dlr KM:t, begiärte them utbekomma. Hönäts byemän swarade sig intet samma laxfiskie nyttiat på 8 åhrss tijd emädan på det stället som fiskiewänerna tillförende stådt kan omöjeligen bebyggias, påstodo att som dhe blifwa påbördade swara *taxan*, them måtte ochså blifwa tillåtit byggia på ett beqwämligit ställe. Häradsskrifwaren Ivar Grundel berättade att under Torsböhle by i Nordmahlings sochen är tillätt ett nytt fiskie för tu lisspund lax.

Resolutio

Emädan häradzrätten tillförende ransakat öfwer Hönätz laga fiskie, och dherpå *attesterat*, att samma alldeles förskurit är så att byemän theraf ingen nytta kunnat hafwa på många åhr tillbacka, utan alldeles ödelegat, eij el:r någonsin mera kan optagas och nyttias. Ty faller det Retten dänckeligit att påläggia byemän

swara till *taxan* dy om dömas skall måste *æqvitet* och billigheet achtas, som fordrar(?) att *gravation* och *taxa* måste swara emot nyttan och där indrächt är, kan eij el:r någon uthgift fordras. Utan som detta förlammade fiskie med flera stå under öfwerheetens *resolution* så lämbnar häradzrätten sådant där hän så kan häradzrätten eij el:r (*conpreterar*?) hwarken till el:r ifrån döma öfwer *præsterandet* af Cronones räntor och höreer inte under häradzrättens där öfwer något *determinera*. Elliest berättas af häradzskrifwaren att under Torssböhle by i Nordmahling Sochn skall åhr 1680 wara optagit å nyo ett laxfiske för 2 lp lax som intet lärer wara inrächnat i *arrendesumman* och lijkwäl som en tillöckning af *arrendatorena* upbärs, hwilket till en dehl kan ersätta denna Ödes brist.

§ 25

I anledning af H:r *Gouverneurens* skrifwelse till häradzhöfdingen och Befallningsman, att undersökia om någon Cronones fiskerijen finnes så *excolerade* att the kunna högre *taxa* åtaga. Eller nybyggen som emot nytten willia sig *taxa* antaga. Frågades

1)Hwad laxefiskien här idkas, då effterfölliande nampngafz, Nembl. Moo och Backe gammalt Laxfiskie, giöra i *taxa* hwar sitt lp lax. Hönätt har skattat tillförende en half tunna lax för nyttiad Stackgård, men i H:r *Gouverneur* Carl Sparres tijd förmedlat till en fierding, dock är dher på 13 el:r 14 åhr ingen wåna brukat emedan det helt förderfwat är. Flera som *taxa* gifwa finnes intet. Nybyggen finnes som laxefiskien idka, Nembl:n Sörle[33] byamän hwilka än ingen *taxa* åtagit, dock böra här effter. Wid Siälabron brukar kyrkioherden Laxenät, men än ingen *taxa* gifwit.

2)På tillfrågan sades inga åhlefiskien wara som nyttiades.

3)Eij el:r neijonögonsfiskie.

4)o.s.v.

Bilaga 4

Brev från Kammarkollegium till Västernorrlands läns landskontor angående att kontrakt skall upprättas efter auktion på Hörnetts och Översjäla laxfisken.

Högwälborne Baron, Landshöfdinge och Riddare af Kongl: Nordstierneorden, herr Carl Bunge. Som Kongl: Cammar Collegium, wid föredragandet af herr Barons och Landshöfdingens den 25 sistl. September aflåtne skrifwelse, med Protocollet öfwer twenne under Arrende på Sex år genom Auction den 20 förutgående Julii upplåtne Laxnäteställen Hörnätt och Öfversiäla kallade i Siälevad Sockn och Ångermanlands Norra Fögderie, icke funnit något emot den skedda Auctionen att påminna, så har Kongl: Collegium welat herr Baron och Landshöfdingen sådant härigenom tillkännagifwa, med begäran, det herr Baron och Landshöfdingen behagade å samma fiskeställen upprätta behörigt Contract och detsamma sedan till Kongl: Collegium insända. Wi befalle herr Baron Landshöfdingen och Riddaren Gud alsmägtig. Stockholm den 7 October 1779.
På dragande kall och Embetes wägnar.
Philip T. Rothlieb A.F. Bolin S. v. Svenhagen Jac. Rönberg G. v. Stockenström Er. Lagerheim P.G. Fahnehielm P Ekman.

Bilaga 5

Auktionsprotokoll från Bredbyns laxfiske 1839.

År 1839 den 27:de December skulle i följe af Kongl. Maj:ts Befallningshafvandes i Länet utfärdade Kungörelse och Ordres under den 16 sistl. November Arrende auction förrättas å Bredby Laxfiske i Anundsjö socken, och i hvilket afseende underteknad sig inställde å berörde Sockens Sockenstuga; men som vid Kl. 1 på dagen någon Spekulant sig icke infann, kunde någon auction å ifrågawarande Fiske icke företagas, dock erhölls den uplysning, att Bredby laxfiske för ganska många år sedan uphört at gifva

någon afkastning, hälst upgången för Laxen blifvit aldeles stängd vid nedanföre belägna Mo sågverks damm och Laxfiske derstädes.

År och dag som ofvan
Ex protocollo
J.M. Huss

Noter

1 Prawitz s. 7 (framgick av en fiskerannsakning verkställd av Ture Pedersson (Bielke), Gabriel Christiersson (Oxenstierna) och Mats Pedersson 1552).

2 Prawitz s. 15.

3 Norrlands handlingar år 1553.

4 Norrlands handlingar år 1557.

5 Nordberg s. 49.

6 S bil. 3.

7 Västernorrlands läns landskontor, jordrannsakningar, handlingar 1651–1751 (G III j:1), Nils Blancks akt, förpantningar i N:a kontraktet.

8 Se bil. 1.

9 Domboken för Norra Ångermanland, 1718 höstting § 28.

10 Se bil. 4.

11 Enligt ett brev från Kammarkollegium till landskontoret i Härnösand daterat 17 november 1801.

12 Häradsskrivaren i Norra Ångermanlands fögderi 212.

13 D:o.

14 D:o.

15 Se bil. 5.

16 Prawitz s. 13.

17 Enligt 1559 års räkenskaper.

18 Eller: Miösiö träsk; numera utdikad sjö i Norrmesunda?

19 Mellersta träsk, ett pilskott (!) långt, bör vara någon av de sjöar som i dag heter *Mesjön*.

20 Möjligen både nuvarande Hemsjön och Hemsjösjön.

21 Betydligt mindre före 1900-talet, numera reglerad.

22 Nordlander s. 13.

23 Eller Hönssebeck tresk.

24 Eller Svediegrubbe träsk; utdikad sjö nedanför Svedje?

25 Åke Forsberg, Örnsköldsvik, född i Östansjö. Sjön blev utdikad på 1930-talet.

26 I Flärke eller korvsjö i anslutning till Moälven eller Utterån.

27 Norrlands handlingar år 1569.

28 Prawitz s. 31.

29 Kartkopior hos plan- och miljökontoret i Örnsköldsvik.

29 Västernorrlands läns landskontor, jordrannsakningar, handlingar 1651–1751 (G III j:1), Nils Blancks akt, förpantningar i N:a kontraktet, bil. nr 33.

30 Domböcker för Norra Ångermanland, Landsarkivet i Härnösand.

31 Domböcker för Norra Ångermanland, Landsarkivet i Härnösand.

32 Söderå.

33 Häradsskrivaren i Norra Ångermanlands fögderi 213.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Norrlands handlingar 1541–1629, Riksarkivet.
Häradsskrivaren i Norra Ångermanland, Landsarkivet i Härnösand.
Västernorrlands läns landskontor, Landsarkivet i Härnösand.
Kartkopior på mikrofiche, Plan- och miljökontoret i Örnsköldsvik.
Per Sundins arkiv i Åsliden, Gullänget.

Tryckta källor

Gunnar Prawitz, Ett bidrag till fiskeregalets historia i Sverige. Uppsala 1952.

Perola Nordberg, Ljungan. Vattenbyggnader i den näringsgeografiska miljön 1550–1940. Stockholm 1977.

Johan Nordlander, Ångermanländska fiskevatten på 1500-talet. Stockholm 1892.

PETER SKÖLD

Seime staembe

Brännvinet i den samiska religionen

Den samiska religionen har varit underkastad och omsluten av en historisk process. En av huvuduppgifterna för de forskare som ägnat den sitt intresse har varit att försöka spåra olika inslag tillbaka till andra kulturer och religiösa bruk. Ett av de senare inlånen i den samiska kulturen var bruket av brännvin, vilket ävenledes infördes i religiösa riter och föreställningar.

Håkan Rydving skildrar hur mångfasetterat användandet av rusdrycker var i Skandinavien redan under vikingatiden. Öl och mjöd var sakrala drycker och drickandet var kringgärdat av ett omfattande regelverk. Efter kristnandet sekulariserades bruket. Rusdrycker var fortfarande viktiga i olika riter men var inte längre bundna enbart till dessa. Öl och mjöd blev vardagsdrycker och den totala konsumtionen ökade därför kraftigt.[1] Det huvudsakliga syftet med föreliggande studie är att visa på de viktigaste användningssätten brännvin kom att ha i den samiska religionen, företrädesvis under 1600- och 1700-talet.

Studien grundar sig på några av de källor som visat sig vara flitigast anlitade och åberopade i skandinaviska studier över samisk religion.[2] Dessa utgörs i första hand av de prästrelationer som nedtecknades och sändes in på begäran av Magnus Gabriel de la Gardie. De blev därefter en viktig informationskälla när Johannes Schefferus skrev sitt gigantiska verk *Lapponia* 1673. Relationerna finns numera samlade i *Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige* (Kungl. Skytteanska samfundets handlingar

nr 27, 1983). Till dessa har fogats uppgifter lämnade av norska sagesmän, publicerade av bl.a. J. Qvigstad och Edgar Reuterskiöld,[3] samt några senare uppgifter av exempelvis Petrus Læstadius, Pehr Högström och Kristoffer Sjulsson.[4]

Väl värt att nämna är även det stora källmaterial som Erik Nordberg excerperade och som förvaras vid Umeå universitets forskningsarkiv. Nordbergs arkiv omfattar alla områden av samisk kultur, med tyngdpunkt på den kyrkliga utvecklingen i Arjeplogsområdet.[5] Den del som använts i föreliggande studie är rubricerad "Trolldomsrannsakningar i lappmarken 1649–1739", och har tidigare uppmärksammats av Carl-Martin Edsman.[6]

Om samernas religion finns numera åtskilligt skrivet men om inslaget av brännvin i samband med utövandet av den är ytterst lite omnämnt. Hans Mebius uppmärksammar detta bruk i sin avhandling *Värrō*, där han behandlar offren i samisk religion. Åke Holmberg har i *Lapparnas religion* samlat en del intressanta uppgifter, men ingen av dem har kommit med någon förklaring till förekomsten av brännvin i den samiska religionen.[7] Nåjden har studerats av Louise Bäckman och Åke Hultkrantz och de har lämnat uppgifter av värde. Detta till trots fäster de inte någon större uppmärksamhet vid bruket av brännvin.[8]

Samerna

Samerna har bebott de norra delarna av Skandinavien sedan långt tillbaka. De har i stor utsträckning levt isolerade från övriga samhället och utvecklat egna seder och bruk. Redan under den katolska tiden på 1000-talet togs initiativ till deras kristnande, en verksamhet som kom att intensifieras under 1500- och 1600-talen.[9] Detta jämte kontakten med andra folk ledde till att den samiska kulturen och därmed religionen kom att tillföras element utifrån.

Brännvinsbruket

Etnologen Åke Campbell menade att brännvinets införande i samisk kultur kom att verka destruktivt och nedbrytande.[10] Riksdagens och myndigheternas uppfattning var ända in på 1900-talet att samerna inte kunde kontrollera bruket av brännvin och staten intog därmed en patriarkalisk hållning.[11] Mellan 1723 och 1898 var det således förbjudet att överhuvud taget införa alkoholhaltiga drycker till lappmarkerna.[12] Över tid utvecklades en myt om samernas alkoholproblem och man befarade på allvar att de riskerade att utrotas. Senare forskning har visat att dessa föreställningar inte kan förankras i de verkliga förhållandena. Samerna drack inte mer brännvin än vad svenskarna i området gjorde. Under marknader och andra sociala tilldragelser fanns ett utbrett drickande, men vardagstillvaron kännetecknades inte av superi.[13]

Olaus Graan skriver i sin prästrelation 1672 att samerna visserligen är våldsamma supare men att de "tåler" och kontrollerar drycken bra. Pehr Högström skriver 1747 att "Ingenting går i deras tycke öfwer bränwin" men det är uppenbart att det mesta brännvinet konsumerades vid marknadsbesök och handelsuppgörelser.[14] Vid marknaden bjöds på allehanda slags supar. Men av Petrus Læstadius berättelse från tidigt 1800-tal förstår vi att brännvinet inte var någon vardagsdryck för samerna. Och när marknaden närmade sig sitt slut och det började bli dags att bryta upp skriver Læstadius:

> Besinnom tillika, att fränder och vänner nu skola skiljas åt och ej återse hvarandra på flera månader, kanske år, eller till och med aldrig. Besinnom än vidare, att här är en, för många kanske mer till hjertat gående, skilsmessa, nämligen från lifvets ädla gudadryck: brännvinet, som icke rinner i fjellbäckarna, ej står att ösa ur källorna i skogen, utan endast, näste gång man, vill Gud, efter ett par tre månader härefter kommer till kyrkstaden, står att erhålla, men då

> kostar mera än nu. Nu köper således lappen brännvin och super med sina fränder och vänner, nu ljuder sången från alla kåtor, bodar och snödrifvor.[15]

Brännvin var en relativt dyr vara för samerna. Rheen nämner att priset på en kanna brännvin (2,617 liter) var 1/2 riksdaler, vilket kan jämföras med de 2 riksdaler man erhöll för en ren.[16] Priset och den nomadiserande tillvaron torde ha medfört att bruket av brännvin till vardags var ganska litet. Det förekom emellertid ett visst nyttobruk, eftersom brännvinet ansågs ha läkande och kraftgivande egenskaper. Exempelvis ville samekvinnorna gärna ha brännvin när de tog igen sig efter en svår förlossning, då de menade sig få stor styrka av det. Och Nicolaus Lundius nämner att brännvin tillsammans med bävergalla dracks vid sjukdom.[17]

Offergåvor

Samerna offrade huvudsakligen renar och andra djur åt gudar och förfäder. Intressant i sammanhanget är att många offerdjur, såsom getter, bockar, katter och tuppar, köptes in från kusten. Dessa djur hörde inte ursprungligen till den samiska kulturen, men inlånades för det religiösa bruket. Samma sak gäller brännvinet, som i den samiska kulturen är av förhållandevis sent datum. Mebius vill i detta se att en ekologisk förklaring till samernas offerbruk är förverkad. Han menar att yttre kulturell påverkan i stor utsträckning präglat samernas religiösa bruk och föreställningar.[18]

De viktigaste icke-animaliska offergåvorna bestod av olika drycker. Även mjölk, ost, mat och redskap offrades. Den främsta anledningen till offer var att ge renstammen fruktsamhet och välfärd samt att få god jakt- och fiskelycka. Ofta skedde offren i preventivt syfte, men de var även vanliga i samband med sjukdom och havandeskap.[19]

Phebe Fjellström menar att offergåvorna alltid hört samman

med samernas levnadssätt och ekonomiska system. Det viktiga var offrens betydelse och symbolverkan, brännvinets roll är här ganska oklar. Offren ansågs vara fyllda med kraft och gav framtidshopp.[20]

Samerna offrade åt fruktbarhetsguden Veralden Olmai för god växt på råglandet, vilket skulle medföra bra priser på öl och brännvin. Det bör påpekas att man i dessa sammanhang inte offrade brännvin.[21] Man bröt alltså det mönster som bl.a. Björn Collinder konstaterat, nämligen att fisk offrades för fisket, renar för renskötseln osv.[22] Prästerna försökte under lång tid få samerna att upphöra med offertraditionen men enligt Rolf Kjellström kan traditionen ha levt kvar ända in på 1900-talet.[23]

Seder och bruk

Fram till mitten av 1600-talet hade brännvin i Sverige använts som en universalmedicin mot allehanda sjukdomar. Efterhand som man lärde sig att framställa brännvin ur säd blev drycken tillgänglig också för gemene man. Visserligen utfärdade Karl XII en förordning om statsmonopol, men den upphävdes strax efter kungens död. 1700-talet präglades av ständiga diskussioner i riksdagen om böndernas rätt att inneha brännvinspannor. Klagomål mot ett alltför utbrett superi var vanliga.[24] Också samerna införlivade brännvinet i sin kultur, och det kom att användas i både världsliga och religiösa sammanhang.

Brännvinsbruket vid frieri, begravning och som hjälp vid spådom

När friaren med följe sökte upp de tilltänkta svärföräldrarna, skulle han medföra 5–6 liter brännvin, "Guds freds vin". Detta drack man sedan tillsammans. Proceduren kunde upprepas flera år i rad och vid bröllopet blev det sedan svärföräldrarnas tur att bjuda. Om giftermålet inte blev av, var de tvungna att återbetala det brännvin som friaren spenderat på dem, första besö-

ket undantaget.[25] Brännvinsdrickandet var grunden i den ritual som frieriet följde. Brännvinet hade därvid också en social funktion, men framför allt representerade drycken ett inte föraktbart ekonomiskt värde. Ekonomiska aspekter var tungt vägande i de samiska giftermålsstrategierna.[26] Brännvinet var också närmast obligatoriskt vid de ofta mycket stora bröllopsfesterna.[27]

Enligt arkeologen Inger Zachrisson blev begravningsseder bland samerna vanliga först på 1500-talet, dvs. ungefär samtidigt som brännvinet introducerades i deras kultur.[28] Efter begravningen var det vanligt att de närmast anhöriga drack ett halvt stop brännvin på gravkullen. Lundius beskriver hur man doppade fingrarna i brännvin och gjorde korstecken på panna och bröst;[29] se vidare nedan om samernas förhållande till kristendomen. Tre dagar senare hölls en fest för den avlidne, varvid man drack "det saliga vinet", dvs. brännvin.[30] Man tömde sina bägare för att den avlidna anhöriga skulle ge beskydd, och talade under den påföljande festen berömmande ord om den begravde.[31]

Äldre källor nämner att stöld kunde avslöjas genom att spå i brännvin. En av frågorna i Henric Forbus formulär handlar också om detta bruk[32] och Lundius berättar en sägen om en samekvinna som, innan hon lyckades spå ormar i en bonde, först drack brännvin för att komma i rätt stämning.[33]

Inslaget i den samiska religionen

Brännvinet fick från 1500-talet snabbt fäste i den samiska kulturen även om tillgången ofta uppges ha varit dålig.[34] Vi ska här närmare titta på i vilka sammanhang brännvinet infördes i den samiska religionen och vilken funktion det hade. Att brännvinet värderades högt av samerna framgår av flertalet källor. När någon anhörig gått bort höll man, som nämnts, en gemensam måltid tre dagar efter begravningen, där det bl.a. skålades i bränn-

vin.[35] Därefter lämnades i tre år gåvor till förfäderna vid graven. Det var inte en fråga om offer, utan man hade helt enkelt den uppfattningen att förfäderna behövde renar och mat, då liksom i livet. Bland de gåvor som ansågs nödvändiga fanns tobak och brännvin.[36]

Drickande med berggudarna

Samerna tänkte sig att förfäderna bodde tillsammans i s.k. saivo-familjer i heliga berg. I drömmar och trancer kunde man hälsa på dem. Holmberg berättar att samerna druckit med Saivo olmak, jojkat och slagit på trumman med dem. Tydligen hade förfäderna egna förråd av brännvin, eftersom det ofta var de som bjöd. Av saivo-folket lärde sig samerna både nyttigheter och hemligheter; de fungerade som ett slags skyddsandar och krävde ständiga offer, dock inte i form av brännvin.[37] Brännvinets funktion i detta sammanhang var nog helt enkelt densamma som i den världsliga tillvaron, en sällskapsdryck att intagas vid gemensamma gillen.

Offer åt fiskeguden

Tjas-olmai, vattenmannen, var fiskets gud och alltså den som förde fiskarna till kroken. Både fjäll- och fiskesamerna offrade åt honom. Han ansågs ibland uppehålla sig i en s.k. trollfisk och råkade man få se denna skulle man ställa ett brännvinsglas på stranden eller offra några mynt i vattnet. Seden har troligen sibiriskt ursprung.[38]

Till fiskeguden offrades för god fiskefångst, och särskilt vid julen blev han ihågkommen. Solander berättar att husfadern på juldagens morgon gick till brunnen och kastade stål och flinta åt vattenmannen däri och därefter drack man tillsammans en skål för honom. Forbus uppger att man vid denna skål dessutom skulle vända sig två gånger mot solen.[39]

Från Norge berättar Jens Kildal att det bland samerna var

vanligt att på julnatten dricka fiskegudens skål ur ett horn samtidigt som man slog ut en del av brännvinet på marken inne i kåtan. På samma sätt lades också kött, fisk och annan mat till fiskegudens ära.[40] Brännvinet symboliserar i denna tradition den gemenskap samerna kände med sina gudar; även fiskeguden skulle således bjudas av skålen.

Offer åt akkorna

De främsta kvinnliga gudomligheterna var akkorna. Maderakka bodde i jorden under kåtan och var moder till tre andra akkor: Sarakka, som befrämjade födseln och även renarna, och antogs känna en stark identifikation med samekvinnorna, Juksakka, bågmodern, som hade till uppgift att förvandla flickebarn till gossebarn i livmodern, samt Uksakka, dörrgumman, som bodde i jorden under kåtans dörr och skyddade det nyfödda barnet och människorna som gick in och ut.[41]

Kildal berättar hur akkorna kunde bevekas med brännvin om man t.ex. genom vedsågning trodde sig ha stört dem sent på kvällen.[42] På Thomas von Westens tredje missionsresa berättade en same att han till Påssio-akkas ära hade snurrat runt några gånger inne i kåtan och därefter slagit ut brännvin på golvet, eftersom han och hans familj gjort gudinnan förtörnad.[43] Påssioakka var hemmets gudinna och fungerade som skyddsande över kåtans bakre, heliga del. Enligt Solander gav hon också tillåtelse till skytte och jakt. Samen i von Westens berättelse kan ha varit samme man som Jens Kildal skriver om; i Kildals beskrivning utfördes ritualen på ovan nämnt vis. Brännvinet hälldes i en särskild träbägare, omsorgsfullt utsirad och målad och använd enbart till detta ändamål. Uppfattningen var att Påssioakka själv styrde brännvinet till det ställe under marken hon bebodde.[44]

Särskilda offer gavs bl.a. åt Maderakka när samehustrun var havande. Alla akkorna ansågs dock på ett eller annat sätt skydda

förlossningen och fostret. Enligt Leem kallades brännvinsoffret på marken för Seime-staebme, dvs. uthällande. Uksakka fick alltid sitt brännvin på marken vid dörren, medan Påssio-akka fick sitt på olika ställen på golvet.[45]

Sarakka, som av Jessen jämförs med Venus, hölls framför alla andra gudar och var den käraste och mest pålitliga. Hon höll till vid eldstaden och här gavs också de flesta offren, eftersom Sarakka skulle ha sin del av allt ätbart. Detta gällde alldeles särskilt dryckesvaror. Enligt Uno Holmberg slogs hennes brännvin direkt i elden på härden. Carl Solander berättar att en skål eller stor kåsa användes vid dessa offer.[46] Det verkar som om akkorna var de gudaväsen som i första hand förlänades brännvinsoffer. Offrets syfte var huvudsakligen att preventivt blidka akkorna, ofta i samband med födsel.

Offer vid julen

Julen tycks ha varit något av de samiska gudarnas åminnelsedag. Nästan samtliga källor nämner hur man vid denna tid kom ihåg gudarna och offrade till dem. Redan på juldagsmorgonen utförde man, som tidigare nämnts, ett offer åt fiskeguden. Även om det i vanliga fall var ont om brännvin ansträngde man sig extra för att skaffa fram drycken till julen. Detta dracks sedan under den gemensamma måltiden, varvid skålar till gudarna utbringades.[47]

Offret var alltså ett slags julens festmåltid och Johan Pålstig jämför det med antikens dryckesfester. Förutom fiskeguden, som alldeles särskilt krävde brännvin, nämner Solander att Biexolmai, väderguden, fick en skål och en skvätt på marken, trots att han ansågs bo i luften. Även Påssio-akka och Uksakka fick skålar vid julen.[48]

I det s.k. Nærö-manuskriptet berättar Randulf hur hela familjen på julafton drack Guds och djävulens skål i öl eller brännvin vid tältets båda öppningar. Om denna sed skulle det ha rått stor

enighet bland samerna.[49] Gustaf von Düben tror att anledningen till att man skålade för så många olika gudar var att man ville försäkra sig om att den rätte guden hedrades. Efter måltiden föll man på knä och bad till de gudar man offrat till.[50]

Det ser alltså ut som om skålandet i brännvin ingick i den ceremoniella måltiden. Det var ett sätt att hedra och beveka gudarna. Då julen infaller i slutet på året kan man kanske tänka sig att samerna avsåg att göra rätt för sig mot så många gudar som möjligt, för att de under det kommande året skulle vara dem nådiga.

Nåjden

Ruset torde ha haft en viss betydelse för nåjderna. von Düben skriver att Tonto, den onde anden, ofta kallade unga pojkar till nåjder då de fallit i djup sömn efter ett starkt rus.[51]

Åke Hultkrantz, som analyserat nåjdens olika trancetillstånd, menar att drömmen var ett lättare sådant. När nåjden somnat i berusat tillstånd kunde saivo-gadse, förfäderna, uppenbara sig för honom. För att uppnå den djupa trancen fastade nåjden en dag och preparerade sig med brännvin innan själva akten.[52] Solander berättar att den nåjd som var fullkomlig i sin konst alltid drack brännvin innan han spelade på trumman. I äldre tider användes lut istället för brännvin.[53] Kildal nämner att vid den krävande akten då nåjden skulle återhämta en sjuk persons själ från förfäderna, drack han först brännvin för att sedan fortsätta med en vild knädans samtidigt som han höll glödande kol i händerna.[54] Denna extas kan direkt jämföras med Hultkrantz beskrivning av den djupa trancen.

Phebe Fjellström har återgivit en sägen om nåjden Svidnja. Denne hade kommit till samen Ammur Länta som låg svårt sjuk. Han hade i feber sett sin döde far sitta på den heliga platsen i kåtan, kommen för att hämta honom till de dödas rike. Efter en lång trumseans och jojkande kunde nåjden, när han vaknat, be-

rätta att en get skulle komma från havsriket över fjällen, bärande en kanna brännvin och två marker norsk bladtobak. På tredje dagen kom också en get med dessa attribut. Nåjden fyllde då en kukse (trädosa) ur brännvinskaggen, men drack den aldrig helt tom, utan hällde återstoden i den sjuke. Geten offrades och Ammur Länta blev frisk. Till saken hör att en bonde en bit bort berättade att han blivit bestulen på en get, tobak och brännvin.[55] Berättelsen kan naturligtvis inte tas som bevis för att nåjderna begagnade brännvin vid botandet av sjuka, men drycken har här ändå en så pass framträdande plats att man kan ana ett samband.

Lundius berättar att de mäktigaste nåjderna var de som i unga år kallats av spådomsandarna. Dessa plågade ynglingen till en början så intensivt att han blev tvungen att under ett halvt års tid lämna hemmet för att tillbringa tiden i ensamhet. Andarna kunde också användas för att åsamka skada. Det hände sig, skriver Lundius, att två nåjder började bråka. Eftersom de var i ett alldeles särskilt tillstånd efter att ha druckit brännvin, satte de sig mitt emot varandra för att pröva sina konster. Den som hade de starkaste andarna vann och kunde därmed fördärva både renar och jakt- och fiskelycka för den andre. Lundius ger också en utförlig beskrivning av hur blodet flöt ur ögon och öron på en nåjd som dödats vid en sådan kamp.[56]

Man kan förmoda att det var dylika omständigheter som ledde till att Jon Nilsson och Oluf Larsson 1669 hamnade inför tinget i Jukkasjärvi. Vittnen berättade att de jojkat och brukat trollsång mot varandra, så att Oluf Larsson farit upp genom rökhålet i kåtan. Båda hade dock varit så berusade att de inget kom ihåg. Till slut framträdde ett vittne och berättade hur han hjälpt Larsson upp genom rökhålet, då denne prompt velat ut den vägen.[57] Händelsen kan naturligtvis förklaras som en ren följd av superi men kan ändå ge vissa belägg för att nåjden stärkte sig med brännvin innan sitt svåra uppdrag.[58] Att nåjderna sedan i berusat tillstånd utmanade varandra, kan förklaras av

att de i ruset erfor styrka vilket i sin tur gav ökat självförtroende, ett fenomen som ingalunda är exklusivt vare sig för nåjder eller samer.

Av uppgifterna framgår att nåjden verkligen använde sig av brännvin, särskilt för att komma i djup trance. Man kan dock inte påstå att starka drycker skulle ha haft någon avgörande betydelse för nåjdens verksamhet, något som Pålstig, som är klart skeptisk till aktiviteterna, vill ge uttryck för.[59] Håkan Rydving menar att nåjden från att ursprungligen ha varit hårt knuten till religionen alltmer utvecklades till magiker.[60] Detta skedde troligen vid ungefär samma tid som brännvinet gjorde sitt intåg i samisk kultur. Det kan då ha upptagits av nåjderna som ett medel för att på relativt enkel väg nå extatiska, tranceliknande tillstånd.

Förhållandet till kristendomen

Samerna var motsträviga till kristendomen ända till slutet av 1700-talet. De misstänktes länge för att endast låtsats vara kristna samtidigt som de behöll tron på de gamla gudarna. Pålstig anser att den kristna religionen ganska länge var mer hycklad än sann och uppriktig. Det var t.ex. sed bland samerna att själva döpa om sina barn. Det hände ibland att ett barn döptes flera gånger, eftersom man ansåg att barnet hade givits fel namn.[61] Samernas inställning till kristendomen under 1700-talet var inte uniform. Visserligen såg nåjderna och en del andra den nya religionen som ett hot mot den rådande sociala ordningen, men det fanns också de som beklagade att så många av deras fränder fortfarande bekände sig till de gamla gudarna. Även bland de präster som verkade i Lappmarken varierade inställningen till den konkurrerande religionen. Under 1600- och 1700-talen var det visserligen ett lagbrott att erkänna sig till den samiska religionen, men somliga präster var mer toleranta än andra.[62]

Kyrkan kom till slut att angripa brännvinet mycket hårt. Johannes Tornæus berättar t.ex. att prästen körde ut alla berusade ur kyrkan. Uteblev samerna från gudstjänsten sände han klockaren att hämta dem. Samtidigt tog denne samens mössa i pant, så att han fick lösa ut den hos prästen.[63] Lars Levi Læstadius kom senare att bli en av dem som tydligast sammankopplade den samiska religionen och brännvinet. Genom att gå emot det ena motverkade han samtidigt det andra. Læstadius använde sin kunskap om den samiska religionen till att jämföra den med brännvinets skadeverkningar.[64]

Brännvin före nattvarden

Flera källor berättar hur samerna förberedde sig före nattvarden. Redan på morgonen eller på väg till kyrkan dracks brännvin till Sarakkas ära. Man doppade fingrarna i bägaren och gjorde Tors tecken, korstecknet, i pannan och på bröstet. Det första tecknet var för att försäkra gudarna den samiska tron, det andra för att få hjälp att inte avslöja något om denna tro vid ett eventuellt förhör i kyrkan. Därefter slogs brännvin i eldstaden åt Sarakka samtidigt som man yttrade orden: Detta är Sarakkas blod. Man kunde också stanna under kyrkfärden, för att förtära medhavd mat, som symboliserade Sarakkas kött. Även andra gudar kunde behöva blidkas för att man tvingades gå till kyrkan.[65]

Graan menar att seden att doppa fingrarna i brännvin och därefter göra korstecken har ryskt ursprung. Enligt Holmberg var denna sed spridd bland både norska och svenska samer.[66] Samerna lät sig inte utan vidare kristnas utan höll länge fast vid sin gamla tro.[67] Ett skiljemärke mellan religionerna kom att bli brännvinet, som den kristna kyrkan bekämpade och så småningom förbjöd, men som i den samiska religionen var en integrerad del. Det var också med brännvinsoffer man bad om de gamla gudarnas beskydd. Förberedelserna inför kyrkobesö-

ket var säkert allvarligt menade handlingar och inte, som von Düben menar, enbart en drift med nattvarden.[68]

Samer inför rätta

Under slutet av 1600-talet var det inte ovanligt att samer åtalades i s.k. trolldomsrannsakningar. De anklagades för att genom besvärjelser och trolldom skadat eller rent av dödat andra. När man går igenom domstolshandlingarna från dåvarande Västerbotten är det frapperande hur ofta aktörerna verkar ha druckit brännvin och därmed varit mer eller mindre berusade. Både Aikie Aikiesson från Kilka (1671) och Pål Månsson från Arvidsjaur (1679) dömdes till döden anklagade för att genom jojk, trumspel och besvärjelser ha dödat andra samer. Båda uppgav att de varit berusade.[69]

Det är vanskligt att dra några långtgående slutsatser av domstolsmaterialet. Det kan naturligtvis ha varit så att samerna, när de var berusade, började jojka och slå på trumman. Men som vi tidigare sett var brännvinsdrickandet en väsentlig del i förberedelserna inför riten. Berusningen kunde sedan anföras som en förmildrande omständighet av samerna när de hamnade inför tinget. Man får komma ihåg att det i de flesta fall knappast var frågan om nåjder, utan om vanliga samer som oftast använde trumman för att spå framtiden och få god jaktlycka. Det kan ha känts lockande att använda brännvin innan de satte igång; de erfor ju då ett rus, kanske påminnande om nåjdens.

Den 50-årige samen Lars Ersson från Siggiwara var inte ensam om att försöka övertyga rätten om sin uppriktiga kristna övertygelse. Inför tinget i Jukkasjärvi 1694 uppgav Ersson att han redan 1689 övergivit den gamla religionen men att han innevarande år haft tag i trumman igen. Han sade sig ha varit som galen av dryckenskap men genast bett Gud fader, Sonen och Den helige ande att bevara honom från allt sådant igen.[70]

Slutsatser

Vi kan konstatera att brännvinet förekom i olika sammanhang i den samiska religionen. Den egentliga frågan är vilken funktion det haft och vilken betydelse samerna givit det. Brännvinet introducerades ungefär samtidigt som svenska staten på allvar började kristna samerna. Det är dock närmast paradoxalt att göra en koppling mellan kyrkan och brännvinet. Som vi har sett kom ju kyrkan att förena kampen mot samernas religion med åtgärder mot brännvinsbruket. Kanske kan man i brännvinet se en symbol för det som kyrkan tog avstånd från; det utbredda bruket av brännvin i samband med offerceremonierna kan ha varit resultatet av opportunt tänkande.

Viktigare ändå torde ha varit samernas syn på brännvinet som en kraftkälla eftersom de var angelägna om att ge värdefulla offer till gudarna. Mebius nämner att det alltid var de bästa och fetaste renarna som offrades, och som vi sett hade även brännvinet ett högt ekonomiskt värde. Mebius anför vidare att samernas offer inte enbart skedde av krassa nyttomotiv, utan var invävda i det kulturella mönstret.[71] Offren hade en uppenbar social funktion. Varje familj eller släkt hade exempelvis sin särskilda offerplats och vid de stora gemensamma måltiderna vid jul ärades gudarna genom att brännvinet delades mellan dem och gudarna själva.[72]

Det är svårt att via källorna fastslå i hur stor utsträckning brännvinet användes i samisk religion. Bevarade gravfynd har i stort sett ingenting att berätta och inte heller kunde bevis framföras till prästen eller domstolen på samma sätt som när det var fråga om t.ex. träsejtar och spåtrummor. Trots allt lär dock inte brännvinet ha haft någon dominerande ställning i samisk religion, men att det förekom är uppenbart.

I åtskilliga kulturer finns belägg för hur man vid religionsövergångar anpassat egna seder till den nya kulturen. När det gäller samerna och brännvinet var förhållandet emellertid sna-

rare det motsatta. En inlånad sed anpassades efter den egna religionen. Det är här möjligt att göra en koppling till det samiska språket, där många inlån fått en ny betydelse. Brännvinet kom att användas inom områden som var främmande för de övriga skandinaviska folken och det är troligt att samerna hade sin speciella uppfattning om det. Inte heller förefaller utomstående ha lyckats klargöra innebörden av detta.[73]

Sammanfattning

Föreliggande studie har försökt kartlägga de områden inom samisk religion som på olika sätt inkluderat bruk och offer av brännvin. Källorna har huvudsakligen varit prästrelationer från 1600-talet. Samerna kom under 1500- och 1600-talen att i relativt stor omfattning införa brännvinet i sin kultur. Det skedde ungefär samtidigt som svenska staten på allvar började kristnandet av samerna. Brännvinet kom ganska snart att få en framträdande plats i samband med frieri, bröllop och begravning. Brännvinsoffren hade därför en viktig social funktion. I samband med den stora gemensamma julmåltiden ärade man ett flertal gudar med brännvinsskålar, kanske för att beveka gudarna inför det kommande året. När samerna i drömmar och trancer mötte sina förfäder drack de ofta brännvin tillsammans. Akkorna, och då särskilt födelsegudinnan Sarakka, förplägades med brännvinsoffer på golvet och i eldstaden inne i kåtan. Dessa bevekelseoffer skedde oftast i preventivt syfte, särskilt i samband med havandeskap, men också för att blidka akkorna. Även fiskeguden krävde brännvinsoffer.

Ruset hade stor betydelse för nåjdens förberedelser inför tranceakten. Inför den djupa trancen blev brännvinet under 1600-talet vanligare än den tidigare använda luten som preparation. Denna form av förberedelse kan också ha förekommit i samband med de utmaningar nåjderna ibland utsatte varandra för.

Kyrkan kom att fördöma både den samiska religionen och brännvinet. Flera källor beskriver hur samerna, innan man tvingades till den kristna gudstjänsten och nattvarden, ordnade en egen nattvard till Sarakkas ära, då de drack hennes blod i form av brännvin. Under 1600-talet ställdes flera samer inför rätta, anklagade för att ha utövat sin gamla religion och trolldom. Påfallande många av dem som använt trumman hade druckit brännvin och varit berusade. Källorna kan inte teckna hela bilden av brännvinsbruket i samisk religion men det är inte troligt att inslaget varit särskilt dominerande. Samerna har troligen haft sin egen speciella inställning till och syn på brännvinet, vilket skulle kunna förklara dess plats i religionen.

Noter

1 Rydving, Håkan 1996. "Suttungamjödet, vishetens källa. Öl och mjöd i Skandinavien under vikingatid och medeltid", i: Rus & rit. Om droger och religioner (red. Håkan Rydving). Örebro: Libris, s. 155–162.

2 För en utförlig beskrivning och diskussion kring källmaterial se Rydving, Håkan 1993. Samisk religionshistorisk bibliografi. Stockholm, Almqvist & Wiksell International; Rydving, Håkan 1995, Samisk religionshistoria. Några källkritiska problem. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

3 Kildeskrifter till den lappiske Mythologi (red. J Qvigstad). Det kgl. Norske Videnskabers Selskaps Skrifter 1903:1. Trondhjem 1903; Källskrifter till lapparnas mytologi (red. Edgar Reuterskiöld). Stockholm: Nordiska museet, 1910.

4 Læstadius, Petrus 1977 [1831]. Journal för första året af hans tjenstgöring såsom missionaire i Lappmarken. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 15:1; Högström, Pehr 1980 [1747]. Beskrifning öfwer Sveriges lappmarker 1747. Umeå: Två Förläggare; Pettersson, Olof 1979. Kristoffer Sjulssons minnen Lund: Nordiska museet.

5 Snellman, Karin 1988. Förteckning över Erik Nordbergs arkiv. Scriptum nr 4. Umeå: Forskningsarkivet, Umeå universitet.

6 Edsman, Carl-Martin 1985. "A manuscript concerning inquiries into

witchcraft in Swedish Lappland ('Trolldomsrannsakningar i lappmarken') 1649–1739 by Erik Nordberg", i Saami Pre-Christian Religion (red. Louise Bäckman & Åke Hultkrantz). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 121–138.

7 Mebius, Hans 1968. Värrō. Studier i samernas förkristna offerriter. Uppsala: Almqvist & Wiksell, s. 74–75. Holmberg, Uno 1987. Lapparnas religion. Uppsala: Centre for Multiethnic Studies.

8 Bäckman, Louise & Hultkrantz, Åke 1978. Studies in lapp shamanism. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

9 Holmberg, s. 12–14.

10 Campbell, Åke 1948. Från vildmark till bygd. Uddevalla: Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, s. 253–254.

11 Uppman, Brit 1978. Samerna och samhället 1870–1925. Umeå: Umeå universitet, s. 85.

12 Sjölin, Rolf 1981. Samer och samefrågor i svensk politik. Göteborg: förf., s. 131–32.

13 Kvist, Roger 1986. Samerna och alkoholen, i: Alkoholpolitik, tidskrift för nordisk alkoholforskning 1986:3, s. 122–128. Sköld, Peter & Kvist, Roger 1988, "Alkoholen och de nomadiserande samerna. Jokkmokk socken 1860–1910", i: Alkoholpolitik. Tidskrift för nordisk alkoholforskning 1988:5, s. 249–254. Sköld, Peter 1995, "Demografiska förhållanden och erfarenheter av smittkopporna bland Gällivaresamer under 1700-talet", i: Föredrag vid nordiska samehistoriska symposiet i Lövånger 13–14 februari 1995 (red. Roger Kvist). Forskningsrapporter från Historiska institutionen vid Umeå universitet 9. Umeå: Umeå universitet, s. 165–179.

14 Graan, Olaus, "Relation Eller En Fullkomblig Beskrifning om Lapparnas Vrsprung, så wähl som om heela dheras Lefwernes Förhållande", i: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983, s. 16; Högström, s. 127; Fjellström, Phebe 1985. Samernas samhälle i tradition och nutid. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag, s. 291.

15 Læstadius, s. 132.

16 Rheen, Samuel, "En kortt Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher, wijd-Skiepellsser, sampt i många Stycken Grofwe wildfarellsser", i: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983, s. 58–59.

17 Graan, s. 21; Lundius, Nicolaus, "Descriptio Lapponiae", i: Samerna i

1600-talets Sverige. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983, s. 13.

18 Mebius, s. 48–50 och 81–82.

19 Ibid., s. 42–47 och 74–76.

20 Fjellström, Phebe 1985, "Sacrifices, burial gifts and burried treasures: function and material", i: Saami Pre-Christian Religion (red. Louise Bäckman & Åke Hultkrantz). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 49–51.

21 Holmberg, s. 72 73.

22 Collinder, Björn 1953, Lapparna. En bok om samefolkets forntid och nutid. Uppsala, s. 173.

23 Kjellström, Rolf 1987, "Continuity of old saami religion", i: Saami Religion (red. Tore Ahlbäck). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 24–27.

24 Ohlmarks, Åke & Bæhrentz, Nils Erik 1993. Svensk kulturhistoria. Svenska krönikan. Stockholm: Forum, s. 344–346.

25 Rheen, s. 10–11. Tornaeus, Johannes, "Berättelse om Lappmarckerna och Deras Tillstånd", i: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983, s. 42; von Düben, Gustaf 1873, Om Lappland och lapparne. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner, s. 195–197.

26 Kjellström, Rolf 1969, "Lapparnas frierier och bröllop", i: Fataburen 1969, s. 193–218; Sköld, Peter 1998, "Samiska giftermålsstrategier", i Kulturkonfrontation i Lappmarken. Sex essäer om mötet mellan samer och svenskar (red. Peter Sköld & Kristina Kram). Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr. Umeå: Umeå universitet, s. 31–51.

27 Aikio, Samuli 1971, "Om alkoholen i samernas historia", i: Samefolkets Egen Tidning 8–9/1971, s. 149.

28 Zachrisson, Inger 1987, "Sjiele sacrifices, Odentreasures and saami graves?", i: Saami Religion (red. Tore Ahlbäck). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 67.

29 Holmberg, s. 21–22.

30 Rheen, s. 46–47.

31 Graan, s. 19.

32 Holmberg, s. 21–22. Lundmark, Bo 1987, "Rijkuo-Maja and Silbogimmse – towards the question of female shamanism in the saami

area", i: Saami Religion (red. Tore Ahlbäck). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 167.

33 Lundius, Nicolaus, "Descriptio Lapponiae", i: Berättelser om samerna i 1600-talets Sverige. Umeå: Kungl. Skytteanska Samfundets Handlingar 27, 1983, s. 39.

34 Pettersson, s. 225.

35 Bäckman, Louise 1975, Sájva. Föreställningar om hjälp- och skyddsväsen i heliga fjäll bland samerna. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 94.

36 Reuterskiöld, Edgar 1912, De nordiska lapparnas religion. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner, s. 63–64.

37 Holmberg, s. 26–27.

38 Ibid., s. 77.

39 Solander, Carl, "Mag. Carl Solanders relation om den norska lappmissionen och lapparnas hedendom", i: Källskrifter till lapparnas mytologi (red. Edgar Reuterskiöld). Stockholm: Nordiska museet, 1910, s. 26–27; Forbus, Henric, "Skrivelse till K.M:t den 29 mars 1727 med berättelse om den norska lappmissionen och lapparnas hedendom", i: Källskrifter till lapparnas mytologi (red. Edgar Reuterskiöld). Stockholm: Nordiska museet, 1910, s. 37.

40 von Düben, s. 470.

41 Holmberg, s. 70–72.

42 Kildal, Jens, "Appendix till Afguderiets dempelse", i: Källskrifter till lapparnas mytologi (red. Edgar Reuterskiöld). Stockholm: Nordiska museet, 1910, s. 96.

43 Steen, Adolf 1954, Samenes kristning og finnemisjonen til 1888. Oslo: Land og Kirke, s. 45–46.

44 Holmberg, s. 73; Solander, s. 23; Kildal, s. 132.

45 Holmberg, s. 70; Kildal, s. 96; Mebius, s. 74; Solander, s. 26–27; Randulf, J, "Relation", i: Kildeskrifter till den lappiske Mythologi (red. J. Qvigstad,). Det Kgl. Norske Videnskabers Selskaps Skrifter 1903:1. Tronhjem 1903, s. 44.

46 von Düben, s. 224. Holmberg, s. 70. Solander, s. 24–27.

47 Pettersson, s. 231; Solander, s. 24–27.

48 Pålstig, Johan 1984, Myten om Lappland. Umeå: Två Förläggare, s. 54; Solander, s. 23–25.

49 Randulff, s. 44.

50 von Düben, s. 258.

51 Ibid., s. 271.

52 Hultkrantz, Åke 1978, "The relations between the shaman's experiences and specific shamanistic goals", i: Studies in Lapp Shamanism (red. Louise Bäckman & Åke Hultkrantz). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 95–97.

53 Solander, s. 26.

54 Kildal, s. 92–93.

55 Fjellström, s. 438–39.

56 Lundius, s. 6–7.

57 Nordberg, Erik, Trolldomsrannsakningar i lappmarken 1649–1739. Erik Nordbergs samling. Umeå universitets forskningsarkiv, s. 21–240.

58 Traditionen förmäler att även lut kunde användas av nåjden för att nå trancetillståndet. Ibland kunde även mera magiska hopkok förekomma. Pollan beskriver en nåjd som drack en blandning av vatten, rå fisk och fiskinälvor. Pollan, Brita 1991, Samiske sjamaner. Religion og helbredelse. Oslo: Gyldendal, s. 105.

59 Pålstig, s. 74.

60 Rydving, Håkan 1987, "Shamanistic and Postshamanistic Terminologies in Saami (Lappish)", i: Saami Religion (red. Tore Ahlbäck). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 188.

61 Pålstig, s. 53–58; Reuterskiöld, s. 65–66.

62 Rydving, Håkan 1993, The End of Drum-Time. Religious Change among the Lule saami, 1670s–1740s. Uppsala: Almqvist & Wiksell International, s. 69–92.

63 Tornaeus, s. 40.

64 Hallencreutz, Carl F. 1987, "Lars Levi Læstadius attitude to Saami religion", i: Saami Religion (red. Tore Ahlbäck). Stockholm: Almqvist & Wiksell International, s. 167.

65 von Westen, Thomas, "Bref till prästerskapet i Jeutland etc. den 11 mars 1723", i: Källskrifter till lapparnas mytologi (red. Edgar Reuterskiöld). Stockholm: Nordiska museet, 1910, s. 3; Randulff, s. 47; Holmberg, s. 72.

66 Graan, s. 3; Holmberg, s. 22.

67 Sköld, Peter 1992, Samisk bosättning i Gällivare 1550–1750. Umeå:

Center för arktisk kulturforskning, Umeå universitet, s. 32–36; Sköld, Peter 1993, Samerna och deras historia. Metodövningar i samisk 1600- och 1700-talshistoria. Umeå: Center för arktisk forskning, Umeå universitet, s. 64–81.

68 von Düben, s. 263.

69 Nordberg, s. 25–41.

70 Ibid., s. 281–282.

71 Fjellström, s. 49–51; Mebius, s. 50 och 138–159.

72 Pettersson, s. 70.

73 Taranger, Bengt 1996, "Människans möte med alkohol. En kort översikt", i: Rus & rit. Om droger och religioner (red. Håkan Rydving). Örebro: Libris, s. 29–33.

ERIC SJÖQVIST

Folkbildningen blir folkets bildning

Några drag i den svenska folkbildningens utveckling under åren 1900–1920

Samhällsutveckling och folkbildning

1900-talets två första decennier var det demokratiska genombrottets tid med upprepade strider kring rösträtten och till sist – efter hotet om svensk revolution – en slutlig seger för demokratin. Samtidigt var det en framgångstid för de idébärande folkrörelserna. Väckelserörelsen var fortfarande under tillväxt, om också i lugnare takt än tidigare. Stabiliteten störddes en smula av en mindre välanpassad nykomling på fältet: pingstväckelsen, som splittrade vissa samfund och konkurrerade med andra, samtidigt som den på sitt sätt vitaliserade rörelsen. Men i stort sett hade denna funnit sin plats i samhället. För nykterhetsrörelsen var åtminstone början av perioden en framgångstid med den inofficiella folkomröstningen i förbudsfrågan år 1909–1910, som gav förbudsvännerna en klar övervikt. Så följde upprepade strider i riksdagen kring det lokala vetot, vilka inte var lika framgångsrika. För arbetarrörelsen var framgången markant och händelseförloppet tidvis dramatiskt: Sandökravallerna, Amaltheadådet, storstrejken, borggårdskrisen, hungerupploppen på bl.a. Seskarö och striderna mellan olika falanger, resulterande bl.a. i partisplittringen 1917. Men först och främst fram-

gång i form av avsevärt ökad representation i riksdagen och därtill plats i regeringen.

Det fanns en växelverkan mellan den allmänna samhällsutvecklingen och folkrörelserna. De var inte opåverkade av vad som skedde runt dem och de var också med om att forma utvecklingen. Sven Lundkvist har påpekat att folkrörelserna införde dialogen med motståndare i stället för konfrontation.[1] Det var ett mönster som framgick tydligt när vi stod nära en revolution. Han tycks rent av mena att det var folkrörelsernas bildningsverksamhet som förhindrade en svensk revolution 1917.

Folkbildningen var inte opåverkad av utvecklingen. Vissa vid det här laget hävdvunna former hade behållit eller stärkt sina positioner, bl.a. föreläsningsföreningar och folkhögskolor, men först och främst vidgades fältet genom att nya grupper tog initiativ och ansvar för verksamheten och gav den en delvis ny inriktning. Det kan uttryckas så som en diskussionsklubb i Kopparberg gjorde när den år 1906 noterade att föreläsningsverksamheten var "en ofvanifrån arrangerad [...] trög välgörenhetsinrättning" men att den borde utvecklas till "en folkets egen allvarliga angelägenhet, ett arbete *med* folket, icke blott *för* detsamma".[2] Vi känner igen synpunkterna från Oscar Olssons välbekanta ord "för folket och genom folket". De äldre, filantropiskt färgade bildningsföretagen var sällan eller aldrig bildade inom folkets egna led – som saken uttrycks i Biblioteksutredningens betänkande från 1912.[3] De hade skapats av folk som själva fått del av kunskapens och kulturens frukter och som nu ville dela med sig till andra. De hade en riktning uppifrån och ner. Ett exempel är Härnösands Arbetarförening, som inrättade lånebibliotek och arrangerade kvällsunderhållningar och föreläsningar, hade en förste ordförande som var grosshandlare, som i sin tur följdes av doktor, adjunkt och landshövding.[4] Biskopen fanns också med bland dessa folkbildningens arbetare.

Men de allt starkare folkrörelserna hade ett behov av att själva och utan inblandning från utomstående forma en bildnings-

verksamhet. Det är nödvändigt att folkföreningarna blir direkta folkbildningsorganisationer, hävdade Oscar Olsson år 1907.[5] Vi kan – något förenklat – tala om två modeller för folkbildning: att ge av sitt överflöd till den som behöver, och att själv söka den kunskap och bildning man vill ha, självbildning. Det är de processer genom vilka folkbildningen under loppet av ett par decennier mera direkt blev folkets bildning, som jag här vill belysa något närmare. Det blir mitt huvudtema och jag skjuter andra aspekter i bakgrunden eller förbigår dem helt.

Några reservationer

Först några reservationer. Med folkbildning menar jag här de verksamheter som traditionellt brukar få det namnet, främst föreläsningar, folkhögskola, bibliotek och studiecirklar. Men vi får inte glömma bort att folkrörelsernas stora folkbildande funktion inte ligger där, utan i det vardagliga föreningsarbetet, i att leda förhandlingar, sköta en kassa, skriva ett protokoll, ordna systrarnas afton och gökotta, leda kör och sjunga med, diskutera, opponera och demonstrera. Detta är också – och inte minst – folkbildning. Det kan vara lika svårt för en folkbildare att komma ihåg att huvuddelen av vår folkliga bildningsverksamhet ligger utanför folkbildningsorganisationerna som för en lärare att minnas att vi lär det mesta och viktigaste utanför skolan.

Det är det fria och frivilliga folkbildningsarbetet jag nu intresserar mig för. Som en bakgrund har det samhällets allmänna utbildning genom folkskolan; vid 1900-talets början var den redan över femtio år gammal. Ändå hade den inte slagit igenom fullständigt. I den kända kampskriften *Det befästa fattighuset* från 1914 refererar författarna till två undersökningar som visar att folkskolan ännu inte till fullo nått folkets breda lager.[6] Den ena var utförd av rektorn vid Hola folkhögskola i Ångermanland, själv utbildad folkskollärare. Den publicerades först i den soci-

aldemokratiska tidskriften Tiden och kom senare ut i bokform, och den visar att det i realiteten bara var ca 60 % av alla barn i åldern 7–14 år som gick i helläsande skolor, övriga gick i halvläsande eller mindre. Den andra var gjord av rektor Edqvist och publicerades först i Stockholms Dagblad. Av den framgick bl.a. att 23 % av tidigare elever inte kunde ange en enda av Sveriges större städer, och att 60 % var, som det sades, "rent okunniga om människokroppens anatomi". Det faktiska värdet av ett sådant undersökningsresultat är det omöjligt att ha någon uppfattning om. Det viktiga är att det anförs som exempel på folkskolans brister. Arbetarna upplevde själva att folkskolan inte gav dem den kunskap de behövde och hade rätt till. Även i bildningsavseende var Sverige ett fattighus – om än befäst.

Inställningen till folkbildning

I dag uppfattar nästan alla en ökad folkbildning som höjd livskvalitet. Det är lätt att tro att folkbildningen allmänt bedömdes positivt i en tid då fältropet ljöd "Ljus över landet!" Men den mötte motstånd från mer än ett håll. De bildningskonservativa, som själva fått sin beskärda del av kulturen, talade om "halvbildning" och "folkhögfärdsskolor", som gjorde att eleverna fick ringaktning för de nödvändiga vardagsgöromålen. Louis de Geer befarade i ett tal till Uppsala studenter år 1904 att antalet som uteslutande ägnade sig åt själsarbete, skulle bli större än vad samhället kunde ge plats åt, och Hugo Tigerskiöld tecknar sitt bildningsideal så här i en dikt:

> Du känner icke några tyska glosor,
> Vet ej ett ord om Oden, Thor och Frey,
> Men du har kindens röda, friska rosor,
> Och du har ögats blå förgätmigej.[7]

En annan typ av kritik mötte folkbildningen inom den falang av arbetarrörelsen, representerad av bl.a. August Palm, som visserligen såg det angelägna i att samhället erbjöd bra skolor, men menade att bildningsintressena måste stå tillbaka för den centrala uppgiften att ta makten i samhället. Till den falangen hörde också en hel del ungsocialister som med Hinke Bergegrens ord kritiserade Brunnsviks folkhögskola för att den "lärde ungdomen stirra på stjärnorna, medan klassbröder svälta".[8] Även om folkbildningen alltså inte var oomstridd, hade den en bred förankring i vida kretsar. Åtskilliga av universitetens lärare var villiga att delta i folkbildningskurser av olika slag, organisationernas folk började bygga upp ett mera systematiskt studiearbete och folkhögskolor och föreläsningsföreningar gav sina bidrag.

Ungdomsmöten och hembygdskurser

Ibland kunde dessa olika strävanden mötas. Så var det med de stora ungdomsmötena under 1900-talets första decennium. De fyllde väl inte de formella kraven på att vara en folkrörelse, som våra teoretiker ställt upp, men de kan med all rätt ses som uttryck för en kulturell folkväckelse. Organisationen var löslig och varaktigheten begränsad till ett decennium, det brast i kontinuitet och idéinnehållet varierade en del från trakt till trakt och från tid till annan. Men under den period de varade utgjorde de ett mäktigt inslag i svensk folkbildningsrörelse. Såvitt jag förstått finns det inte någon samlad, analyserande skildring av denna folkliga aktivitet. Ali Nordgren vid Ålsta folkhögskola gav redan 1906 ut en småskrift i ämnet, *Ungdomsrörelsen*, och Karl Hedlund vid Storviks folkhögskola skrev *Dalarnas ungdomsmöten 1903–1909* medan Bosse Sundin i en uppsats behandlat den jämtländska ungdomsrörelsen.[9]

I Sveriges folkrörelsegeografi gick det i början av 1900-talet ett

brett band av organiserad nykterhetsaktivitet från Jämtland snett söderut över mellersta Sverige mot Gästrikland. Det var främst inom det området den kulturella ungdomsrörelsen verkade. Det är naturligt, eftersom det i första hand var nykterhetsrörelsen som aktiverade sig i den. Impulser kom från Norge över Jämtland, och enligt Nordgren var folkhögskolornas elevförbund en inspirationskälla. Den knöt an till den äldre folkbildningen genom att liksom universitetens *extensive university*-rörelse som föreläsare engagera framstående vetenskapsmän och kulturpersoner: Nathan Söderblom, O.E. Lindberg, Knut Kjellberg, E.A. Karlfeldt och Gustaf Ankarcrona vid sidan av folkbildningens egna förgrundspersoner som Herman Odhner och Johan Sandler. Nykterhetsrörelsens organisationer och medlemmar var med, liksom åtminstone en del av den socialdemokratiska ungdomsrörelsen.

Här möttes alltså under några somrar folk från folkbildningens olika grenar: föreläsare från universiteten, folkhögskolefolk och folkrörelsefolk – ibland samma personer i olika funktioner, ibland nya konstellationer och kontakter.

Det första stora ungdomsmötet hölls i Rödön i Jämtland redan 1899 och sedan följde möten varje år på olika håll i Jämtland. Något år var mötet kombinerat med populärvetenskapliga sommarkurser och ur verksamheten växte en ungdomens föreläsningsförening fram.

De mest observerade sommarmötena var utan jämförelse de som hölls i Dalarna. De kunde samla tiotusen deltagare och de kända kulturpersoner som medverkade ökade intresset för dem: Karlfeldt, Zorn, Carl Larsson, Ankarcrona. Folkbildande föreläsningar var bara en del av programmet. Mötena hade en allmänkulturell inriktning med sång, dans, musik (bl.a. medverkade Hugo Alfvén) och hemslöjd. Och de hade ett idémässigt innehåll, som inte bara var allmänkulturellt och idealistiskt utan också hade mera konkreta programpunkter: nykterhet naturligtvis, fred med Norge (före unionsupplösningen), allmän röst-

rätt och ett ökat intresse för hembygd och folkkultur.

Jämtland och Dalarna var centrum för rörelsen men den spred sig till hela södra Norrland och sedan vidare över landet från Matarengi i norr till Lund i söder.

Det kan tyckas förvånande att en så stark och utbredd rörelse skulle dö ut så snabbt. Men det var inte någon enhetlig verksamhet, entusiasm snarare än organisation var dess styrka. Hedlund visar också på en mera påtaglig orsak för Dalarnas del, kanske gällande även för det övriga landet. Mötena hade tidigare inte känt till några partiskrankor, men vid mötet i Rättvik 1908 började alltmer nationalistiska toner höras och de socialdemokratiska ungdomarna ville inte längre vara med. Och när man granskar förteckningarna över medverkande från olika håll, ser man också att rörelsen saknade politisk samling. Å ena sidan fanns en krigsaktivist som Adrian Molin, å andra sidan fredskämpen K.P. Arnoldsson.

En parallell till de stora ungdomsmötena var de hembygdskurser som anordnades på olika håll i landet. Den som hölls i Härnösand 1907 får gälla som ett exempel. Här kom initiativet från akademiskt håll. Theodor Hellman, som senare skulle skapa friluftsmuseet Murberget, kom med idén. Han fick stöd från en lång rad prominenta personer, som i ett upprop i pressen inbjöd till en drygt veckolång hembygdskurs som skulle hållas kring midsommar. Förteckningen över inbjudarna ger en tydlig bild av den äldre folkbildningen, den var för folket, snarare än genom folket. Som främste inbjudare stod landshövdingen. I övrigt var det riksdagsmän, landstingsmän, industriledare, affärsmän, rektorer, redaktörer och präster. Listan ger en bild av vilka det etablerade samhällets pampar var. Ingen kvinna fanns med, men däremot några arbetare: en smed, en kakelugnsmakare och en maskinarbetare, den senare dessutom fackligt aktiv. Det fanns alltså en viss koppling till arbetarrörelsen, liksom också till nykterhetsrörelsen, bl.a. genom riksdagsmannen och blivande landshövdingen Kvarnzelius. Den kontakt med organisa-

tionslivet man försökte få komplicerades genom något som i sak var en bagatell, men som fick ett visst symbolvärde. Bland inbjudarna fanns chefen för Dals sågverk, Seth Kempe, och inbjudan publicerades vid en tidpunkt då arbetarna befann sig i en allvarlig föreningsrättsstrid med just Kempe som motpart. Vissa försök gjordes inom den socialdemokratiska ungdomsrörelsen att av denna anledning bojkotta kurserna, men det ledde inte till någonting. Episoden visar närmast att arbetarungdomens intresse för detta folkbildningsarrangemang vägde tyngre än kravet på protest. I hur hög grad de sedan deltog är svårt att säga. Åtminstone en av de unga arbetarna fick stipendium från IOGT för att vara med. Han återfinns visserligen inte i deltagarförteckningen men det kan bero på att den bara tar med dem som löst kort för hela kursen, och det var inte så lätt för en arbetare att vara hemifrån under en hel vecka. Av de över 800 fasta deltagarna är det bara ett tiotal som i förteckningen tituleras arbetare. Men å andra sidan kallas åtskilliga "herr" eller "fröken" och vad de hade för yrke vet vi inte. Nykterhetsrörelsen var inte bara med genom representanter bland undertecknarna och som stipendiegivare utan såg också till att den fick komma med i programmet med flera föreläsningar av professor Thunberg i alkoholfrågan.

Kursernas ämnen berörde annars mer hembygdens gångna tid än dess nutid, t.ex. "Ångermanland och Medelpad under 1600-talet", "Norrlands äldre sägner", "Kornas skötsel i gamla dar och i våra".

Kurserna avslutades med en ungdoms- och idrottsfest under själva midsommar. Där bestämde man sig för att bilda ett gemensamt ungdomsförbund och ett sådant kom till stånd på en ungdomskonferens vid Hola folkhögskola i augusti. Den fick en betydligt radikalare framtoning än själva hembygdskurserna. Bland talarna var Anna Lindhagen och här var det ungdomsorganisationerna och folkhögskolan som stod för programmet. Man gjorde uttalanden om nykterhetens främjande, sexualupp-

lysning i folkskolan, kvinnans rätt inför lagen och konst i offentliga miljöer. De närvarande ungdemokraterna förvånade sig enligt en insändare över deltagarnas öppenhet inför nya idéer.[10]

Det finns inte någon uttalad motsättning mellan hembygdskurserna i Härnösand i juni och ungdomskonferensen vid Hola i augusti. Snarare kan man se relationen som ett stafettbyte. Den äldre folkbildningen – representativ, korrekt, en smula trög och inte sällan tillbakablickande – lämnar över till föreningarnas ungdomsorganisationer – rörligare, ibland mindre välanpassade och mera inriktade på dagens och morgondagens problem än på gårdagens.

Folkhögskolor

Folkhögskolorna och deras föreståndare var med i ungdomsrörelsen vilket ledde till att nya folkhögskolor bildades. Men sambandet var lösligt på samma sätt som sambandet mellan å ena sidan folkrörelsernas ungdomsorganisationer och å andra sidan ungdomsmötena. Det gemensamma var entusiasmen, idealismen, folkbildningsintresset, delar av idéinnehållet och organisatoriska kontakter från fall till fall. Egentliga folkhögskolor, där en rörelse hade ett formellt eller reellt ägaransvar, fanns ännu inte, men väl en del strävanden i den riktningen.

Om man studerar de svenska folkhögskolornas tillkomst skola för skola, finner man ett eller ett par tydliga mönster:

Någon tar upp tanken på en folkhögskola i bygden – ibland en journalist som väcker den i lokalpressen. När intresset skapats samlas man till ett folkmöte, beslutar om skolan och bildar en folkhögskoleförening eller kommitté för det vidare arbetet. Med tiden blev det vanligt att man gick till hushållningssällskap eller landsting med idén, men i övrigt var modellen densamma. När man ordnat det praktiska med pengar och lokaler, sökte man en föreståndare och det blev då oftast en väl meriterad man,

fil. dr är en vanlig titel på de första folkhögskoleföreståndarna. Och när man väl kommit så långt fanns det inte mycket kvar av den formella folkliga förankringen. Även om folkhögskoleföreningen existerade, var den i regel en formalitet utan mycket eget liv, mer lik 1800-talets associationer än moderna folkrörelser. Det reella ansvaret låg hos föreståndaren, inte sällan hos föreståndarparet – Herman och Hanna Odhner, Teodor Holmberg och Cecilia Bååt-Holmberg och andra. Folkhögskolan hade sin frihet och den var liktydig med föreståndarens. Det betydde inte att kontakten med bygdens folk och föreningar saknades. Vi vet att denna kontakt på många håll var intim, men den var informell, föreningarna hade inget delägaransvar och de saknade instrument att påverka skolan, tänkte i regel inte heller på att göra det.

Det fanns varianter av den här modellen. Någon kände behov av att i sin egen bygd skapa en folkhögskola: Hans Persson i Fridhem, Johan Sandler i Hola, Valdemar Dahlgren i Säffle. Och så byggde personen med hjälp av traktens folk upp en skola, oftast med stora personliga insatser och med sig själv som drivande kraft och föreståndare. Den som på detta sätt skapade en folkhögskola kunde mycket väl vara folkrörelseengagerad, men skolan var inte rörelsens.

Det var i stort sett efter denna senare modell Brunnsvik kom till. Karl-Erik Forsslund insåg behovet av en folkhögskola för Ludvikatrakten och tog kontakt med Uno Stadius och Gustaf Ankarcrona för att diskutera saken. Gången blev den vanliga: ett folkmöte, en folkhögskoleförening och efter en hel del bekymmer en folkhögskola. Det var år 1906. Att det inte var initiativtagaren Forsslund utan hans medarbetare Stadius som blev skolans första föreståndare spelar i det här sammanhanget mindre roll. Forsslund övertog ansvaret efter det första året. Man brukar säga att Brunnsvik startade som en vanlig bygdeskola. Eftersom ingen folkhögskola är vanlig utan har alla sina särskilda egenarter, kan påståendet ha sin giltighet. Det var inte en föreningsskola speciellt för socialister eller nykterister. Inte heller hade styrel-

sen några mandat från loger och klubbar, den var utsedd av folkhögskoleföreningen. Den kritik som riktades mot Brunnsvik redan innan skolan börjat sin verksamhet gällde inte heller någon eventuell folkrörelseanknytning utan skolans befarade inriktning. Stadius och Forsslund sågs som ateister och socialister och därtill kom att finländaren Stadius var rysk medborgare och därmed diskvalificerad att undervisa svensk ungdom. Resultatet av kritiken blev att Ludvika kommun vägrade anslag och därmed blev Brunnsvik också utan statsanslag. Skolan debatterades i hela landet och hovpredikanten Heüman såg rent av till att debatten också nådde första kammarens talarstol: "Tänken eder, mina herrar, en svensk folkhögskola, dirigerad av en rysk undersåte."[11]

Det är först nu folkrörelserna på allvar kommer in i bilden. Förut hade de varit med i bakgrunden, nu måste de agera. Den socialdemokratiska pressen stödde skolan med Social-Demokraten och Branting i spetsen. Stöd kom också från liberalt håll, bl.a. i Dagens Nyheter och Handelstidningen. Så följde protest- och sympatiyttringar från fackliga organisationer och från IOGT. Och sedan började det strömma in pengar från olika håll: från arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen och inte minst från kooperationen. Detta stöd skulle visa sig vara nog för att skolan skulle kunna fortleva och utvecklas tills den fick de sökta offentliga bidragen, vilket dröjde till slutet av 1910.

Det är naturligt att kopplingen mellan folkrörelserna och skolan förstärktes under denna tid. Främst gällde det arbetarrörelsen och kritikerna menade att socialisterna kontrollerade Brunnsvik. Från skolans håll gällde det att markera att den inte var någon partiskola utan "en på fri grund vilande objektiv och opartisk bildningsanstalt".[12] Saken komplicerades något av att tanken på en *arbetarhögskola* i denna veva väckts av Rickard Sandler. Men någon sådan partiskola kunde Brunnsvik inte vara och det gällde alltså att skilja mellan en arbetarhögskola i partiets tjänst och en skola som speciellt inriktade sig på arbetarung-

dom och som i praktiken kom att bli en arbetarrörelsens folkhögskola. För Forsslund – liksom för hans efterträdare Torsten Fogelqvist, som f.ö. var liberal – var gränsen klar, men i den allmänna debatten blandade man gärna samman begreppen.

Brunnsviksstriden ledde dels till att folkrörelserna, främst arbetarrörelsen, mera aktivt kom att ta ansvar för en skola, dels till att man fick tillfälle att tydligare ta ställning för en bildningssyn, som avvisade folkhögskolan som partiskola. Dessutom kom Brunnsvik genom sin inriktning att bli en skola som i högre grad än andra rekryterade elever från hela landet.

Parallellt med brunnsviksstriden pågick en annan konflikt av delvis samma karaktär vid Hola folkhögskola. Kritiken var till väsentlig del densamma: skolan uppfattades som socialistisk. Grunden för anklagelserna var dock inte särskilt stark. Johan Sandler, som startat och ledde skolan, var liberal. Han hade 1905 kandiderat vid fyllnadsval till andra kammaren på ett liberalt program. Den skola han skapat var påverkad av de danska folkhögskoleidéerna och kan ses som i allt väsentligt traditionell – med sådana avvikelser som den rika folkhögskoletraditionen rymmer. Men han representerade inte de strikt samhällsbevarande idéerna, hans uppfattningar låg långt åt vänster. Han sågs av många som en potentiell socialist och hans religiösa liberalism betraktades med skepsis i konservativt fromma kretsar. Det fanns på sina håll en misstro mot Hola, vilken fick sin utlösning när Rickard Sandler, Johans son och lärare vid skolan, delade ut antimilitaristiska flygblad under sin värnplikt vid Sollefteå läger. Kritiken mot Rickard gällde inte främst flygbladen, utan det förhållandet att han tycktes kombinera två oförenliga funktioner, folkhögskolelärarens och socialistagitatorns. Därmed sågs han som en ungdomens förförare och Teodor Holmberg på Tärna talade om att "en gökunge blifvit inpraktiserad äfven i den svenska folkhögskolans ärliga bo".[13] Konflikten löstes tillfälligt genom att Rickard mer eller mindre tvingades begära avsked, samtidigt som fadern – genom att ta sonens parti – visade att

skolan fortfarande inte var att lita på. Och efter något år var striden åter igång. Föreningsrättsstriden vid Dals sågverk vid Ångermanälven och oroligheterna vid Sandö togs till intäkt för att framställa skolan som en socialistisk propagandahärd och den här gången förlorade den såväl stats- som landstingsbidrag och blev därmed beroende av stöd från annat håll. Här skedde nu detsamma som vid Brunnsvik: organisationer inom nykterhets- och arbetarrörelserna ställde upp med insamlingar och gåvor vilket var tillräckligt för att skolan skulle kunna hållas igång under några kritiska år.

Det finns inte skäl att här följa holastriden i dess många snåriga detaljer, men ett par av dem vill jag nämna. För att landstinget skulle ge anslag till skolan krävde det att få utse en särskild styrelse, som populärt kom att kallas tillsynsstyrelsen. Eftersom skolan ägdes av folkhögskoleföreningen och denna redan hade

Figur 1. Holaelever under en lektion 1911. Johan Sandler stående till vänster.

en styrelse, fick den för en tid två styrelser, en med förankring i landstinget bestående av samhällets stöttepelare – den sammanträdde på stadshotellet – en bestående av bönder från bygden – den sammanträdde på skolan. Den förra annonserade ut rektorstjänsten men eftersom skolan redan hade en rektor som styrelsen var nöjd med, hjälpte det inte att tillsynsstyrelsen fick flera kvalificerade sökande. Den ena styrelsen hade kapital och myndighet bakom sig, den andra hade bygdens och folkets förtroende. Lyckligtvis drev landstinget inte frågan till sin spets och konflikten löstes efter hand på ett för skolan tillfredsställande sätt.

Hola blev aldrig någon rörelseskola. Skälen till det skall jag inte närmare utveckla här. Huvudsaken är att skolan fick en starkare folklig förankring än tidigare. Organisationer, elever och f.d. elever gjorde alla insatser för att stödja skolan, och den kom i realiteten att av arbetarorganisationerna i Ådalen uppfattas som *deras* skola. Däremot fick den aldrig den riksrekrytering som utmärkte Brunnsvik. Markeringen mot partiskola var lika klar här som vid Brunnsvik. Jag citerar Johan Sandler:

> Där gäller det icke socialist eller antisocialist, icke bonde eller arbetare, det gäller människor, medbröder och medsystrar. För alla må folkhögskolans dörr stå öppen, alla må draga därin med glad förväntan.[14]

Likheten mellan kriserna vid Brunnsvik och Hola är påfallande. Båda skolorna beskylldes för att vara socialistiska – på ungefär lika svaga grunder. Båda överlevde tack vare ett brett folkligt stöd från organisationerna. Brunnsvik utvecklades till en rörelseskola med riksrekrytering, Hola fortsatte att vara en bygdeskola, men med bredare folklig förankring än tidigare.

Figur 2. Johan Sandler med makan Augusta.

Nykterhetsrörelsens folkhögskolor

Brunnsvik kom att bli den första rörelseskolan mera av en tillfällighet även om tanken på folkrörelseägda folkhögskolor vid denna tidpunkt inte var främmande för organisationerna.

Inom nykterhetsrörelsen fanns redan tidigare tankar på att bygga upp en egen folkhögskola. Oscar Lundgren, som var rektor för Billströmska folkhögskolan på Tjörn, drev idén inom IOGT och saken debatterades i Reformatorn år 1903, alltså några år före Brunnsvik. Till en början tänkte han sig nog en skola med IOGT som ansvarig, men idén fördes vidare till Nykterhetsfolkets samarbetskommitté och efter åtskillig överläggning kom skolan visserligen till, men inte i IOGT:s regi utan med den mindre organisationen NGTO som huvudansvarig. Wendelsbergs folkhögskola i Mölnlycke började sin verksamhet under Lundgrens ledning år 1908 och var därmed den första folkhögskola som redan från början var planerad som en rörelseskola. Eftersom det var en erfaren folkhögskoleman som stod i ledningen för skolan var det naturligt att den anslöt sig till den svenska folkhögskoletraditionen. Lundgren betonade denna samhörighet och räknade rent av med att den nya skolan skulle bli ett slags bygdeskola, som skulle följas av andra nykterhetsfolkets skolor över hela landet. Att så inte blev fallet är inte förvånande; skolan låg i en trakt som inte hade någon särskilt stark nykterhetsrörelse och stödet till skolan kom från andra håll i landet. På detta sätt blev Wendelsberg, på samma sätt som Brunnsvik, riksrekryterande.

Motiven för nykterhetsrörelsen att skapa egna folkhögskolor var flera. Ett var att erbjuda en absolutistisk miljö – man var kritisk mot nykterhetsförhållandena vid vissa andra skolor. Ett annat motiv var att i undervisningen lämna plats för nykterhetsfrågorna, en synpunkt som dock inte fick någon dominerande plats. Dessutom trodde man att skolan skulle möjliggöra ledarutbildning inom rörelsen. Efterhand blev skolan också en me-

delpunkt i organisationens inre arbete. Till detta skall läggas det allmänna kulturintresse som var en väsentlig del av rörelsens program.

Tanken på ett nät av nykterhetsfolkhögskolor över landet blev inte verklighet, men redan samma år som Wendelsberg kom till gjordes det ett försök att få till stånd en annan skola med tydlig nykterhetsinriktning. Det var Brunnsviks förste rektor, Uno Stadius, som efter vissa motsättningar med Forsslund lämnat sin tjänst och nu försökte bygga upp en ny skola i Motala, Vätterns folkhögskola. Den deklarerade redan från början att den stod på helnykterhetens grund och Vätterns folkhögskola sökte stöd hos nykterhetsorganisationer, fackföreningar och arbetarkommuner. Vätterns folkhögskola levde emellertid bara ett år, vilket kan tolkas så att stödet från organisationerna snarare var moraliskt än ekonomiskt. Som en notis kan nämnas att skolan hade planer på att inrätta det som i dag skulle kallas medialinje, man ville nämligen utbilda tidningsreferenter.

Väckelserörelsens folkhögskolor

Det finns inom folkbildningen en slags fundamentalism, som jag själv i viss mån bekänner mig till. Den innebär kort och gott att allt som bär folkbildningens namn inte är vad det uppger sig vara. Jan Byströms boktitel *Alla studiecirklar blir inte studiecirklar* kan tjänstgöra som exempel. På liknande sätt kan man ifrågasätta om allt som kallas studieförbund verkligen är det. Man behöver bara tala med en ABF-are om Folkuniversitetet för att förstå vad jag menar. Men även om jag instämmer i de krav som bör ställas och ställs på folkbildningens inriktning och kvalitet, kan det ibland vara skönt att få opponera sig, kanske med Rickard Sandlers ord:

> Om det kommer någon och säger er: "just så skall en cirkel se ut, och just så skall den arbeta " – svara honom då mitt i

> ansiktet: you are an humbug, sir. En riktig humbug, herre! Patent är det gott om i våra dar. Patenterade lösningar bjudas ut även på bildningsarbetets marknad. Pröva gärna och behåll vad gott kan vara. Men misstro patentinnehavarnas marknadsrop.[15]

Också inom folkhögskolan har man varit noga med att dra gränser mot det som inte är riktig folkhögskola utan något annat, t.ex. förtäckt realskola, yrkesskola, partiskola, predikantskola, men som ibland burit folkhögskolans namn eller kallats folkhögskola.

I Danmark har folkhögskolerörelsen varit kluven med Inre missionens folkhögskolor förutom de grundtvigska. I Norge uppstod kristliga ungdomsskolor vid sidan av folkhögskolorna. Vi har haft en liknande utveckling i Sverige men inte lika markerat, och därför har vi ofta bortsett från den. De kristliga ungdomsskolorna i Sverige har ur strikt folkhögskolesynpunkt inte varit sanna folkhögskolor, även om de ibland själva betecknat sig som sådana.

Om man vill studera hur väckelserörelserna byggde upp en egen folkbildningsverksamhet är emellertid den synpunkten utan vikt. Det kan vara folkbildning, fast det inte är folkhögskola – var gränserna skall dras kan vara svårt att avgöra. Den praktiska slöjdskola, som på initiativ av medlemmar i Missionsföreningen kom till stånd i Karlskoga redan år 1872, var en yrkesskola. Men ur Karlskogas praktiska skola växte med tiden Karlskogas folkhögskola fram. Svenska Bibelinstitutet i Hagaberg grundades 1910 och av det blev det så småningom Hagabergs folkhögskola, och Jönköpings kristliga folkhögskola, som grundades 1919, blev till Södra Vätterbygdens folkhögskola.

I norra Ångermanland kunde det under denna period också ha uppstått en sådan kristlig ungdomsskola. Tanken aktualiserades inom De Ungas Förbund, Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens ungdomsrörelse, och man kom vid ett möte i Domsjö år

1908 fram till att en folkhögskola med uteslutande kristligt-fosterländskt program borde grundas.[16] Avsikten tycks ha varit att få en ur samhällssynpunkt mera pålitlig skola än Hola – detta var under holastridens år. Men någon motskola till Hola blev det inte, och inte heller någon *kristlig* skola med den tidens tolkning av ordet. Genom att en ung man från bygden, Manfred Björkquist, son till kyrkoherden i Gideå, blev skolans föreståndare fick den en annan karaktär. Man kan inte säga att Hampnäs blev en rörelseskola, men väl en skola med viss folkkyrklig inriktning i enlighet med Björkquists skrift *Kyrklig folkhögskola, ett program* (1908). Det skulle dröja ytterligare några år innan han kom att förestå en folkhögskola av klarare rörelsekaraktär, nämligen Sigtuna folkhögskola år 1917. Hampnäs fick tjäna som en förövning. De fosterlandsstiftare i bygden som tänkte sig en kristlig folkhögskola fick vänta – Mellansels folkhögskola grundades först på 1930-talet. I Östersund kom ett praktiskt läroverk igång år 1920. Det har kallats folkhögskola och tycks ha knutit an till traditionen med kristliga ungdomsskolor. Här var det Svenska Missionsförbundets lokala organisationer som tog initiativet. Efter några år lades skolan emellertid ner.

Jag har inte någon samlad bild av dessa kristliga ungdomsskolor, men jag vågar mig ändå på en beskrivning som bygger på de fakta jag har, kompletterade med något så när kvalificerade gissningar. Huvudmän var Missionsförbundet eller Fosterlandsstiftelsen i form av lokala organisationer. Eleverna var relativt unga, förmodligen i genomsnitt yngre än i vanliga folkhögskolor. Faktainlärningen betonades starkt, speciellt kristendomskunskapen, och betyg var en självklarhet. Ordningen var sträng. Från den "reguljära" folkhögskolans sida såg man på dessa med lite nedlåtande vänlighet, de var inte några *riktiga* folkhögskolor.

Om vi vill räkna dessa ungdomsskolor till det fria och frivilliga bildningsarbetet eller inte är inte så viktigt. De var i varje fall uttryck för de bildningssträvanden som fanns inom väckelserö-

relsen och de hade en klar folkrörelseförankring. Däremot var de inte uttryck för någon genomarbetad bildningssyn, som den vi finner bland godtemplare och ungdemokrater. Inställningen till kulturen var inom väckelserörelsen ännu vid denna tidpunkt ambivalent. Å ena sidan fanns ett avståndstagande från många kulturfenomen – teater, bio, ibland t.o.m. romaner, å andra sidan ett nyskapande på sångens, musikens och kanske också arkitekturens område. Erik Hjalmar Linder har sagt att väckelsen skapade kultur "i distraktion". Om vi i begreppet *kultur* räknar in folkbildning kan man nog säga att dessa tidiga folkbildningssträvanden mera kom till "i distraktion" som ett uttryck för ett konkret utbildningsbehov än utifrån en genomtänkt bildningssyn.

En skola faller lite utanför den här ramen. År 1919 började baptistungdomen diskutera en egen skola och den kom till stånd år 1921 i form av Sjöviks folkhögskola. Det som skiljer den från de förut nämnda kristliga ungdomsskolorna är att man redan från början var inställd på att skapa en reguljär folkhögskola och att ansöka om statsbidrag. Det förhållandet gjorde att uppmärksamheten kom att riktas på Sjövik som en "skyltskola", en term tagen ur folkhögskoletidskriften, alltså en skola som skyltade med en bestämd inriktning. Jag skall inte gå närmare in på den debatten, bara visa på tendensen, dvs. att även väckelserörelsens skolor drogs in i den större folkhögskolegemenskapen och också de markerade att de avsåg att vara allmänna folkhögskolor med frihet för Loke som för Tor, för att nu tala med Grundtvig, en del av den svenska folkbildningsverksamheten.

Rörelseskolor

1900-talets två första decennier blev en genombrottstid för de svenska rörelseskolorna. Några skulle visserligen försvinna, som Vättern och Östersund, några idéer om skolor skulle inte

förverkligas, IOGT fick inte sin skola, något nät av nykterhetsskolor blev det inte och norra Ångermanland fick inte någon väckelsebetonad skola vid denna tid. Det fanns också planer på en högerfolkhögskola som aldrig förverkligades.[17] Men ytterligare ett par kom till och ökade därigenom antalet och vidgade bredden, Birkagården i Stockholm med anknytning till ABF, och Jakobsberg med anknytning till kooperationen.

Rörelseskolornas tillkomst följer ett tydligt mönster. Organisationerna själva vill ta ansvaret för folkbildning och kultur inom rörelsen. Ibland bildas de med regionalt stöd, ibland med en riksorganisation i ryggen, men de har genomgående en bredare geografisk rekrytering än bygdeskolorna.

Studiecirklar och bibliotek

På det lokala planet drev folkrörelseorganisationerna bildningsarbete bl.a. genom bibliotek, diskussioner och studiegrupper. Verksamheten varierade från förening till förening, alltefter egna idéer och initiativ. Ibland talade man om studiekurser, ibland om studiecirklar.

År 1902 gav Oscar Olsson det gamla begreppet studiecirkel en delvis ny innebörd. Många av de idéer han då framförde var redan på ett eller annat sätt tillämpade inom föreningarnas studiearbete. Olssons förtjänst var till stor del pedagogisk och propagandistisk. Han sammanfattade olika idéer till ett system som var effektivt, lätthanterligt och billigt. Vi känner huvuddragen i hans modell.

En kamratkrets träffas regelbundet för studier och föredrag kring de böcker man läst, böckerna cirkulerar mellan medlemmarna och efter studieårets slut lämnas de till ett gemensamt bibliotek. Han anför själv en del förtjänster hos systemet: man behöver ingen bestämd lärare, men måste däremot ha en bra ledare, studierna sker i hemmet, genom att man byter böcker blir

kostnaderna begränsade, och slutligen, böckerna stannar inom logen och man bygger därigenom upp ett eget bibliotek.

Vi vet hur det gick, studiecirkeln slog igenom som arbetsform – om också inte helt efter Olssons modell – inte bara inom nykterhetsrörelsen utan också i arbetarrörelsen och sedan i allt vidare kretsar. Man kan lite förenklat säga att den bytte ut läraren mot boken och därmed gav begreppet självbildning ett reellt innehåll.

Biblioteken spelade redan tidigare en viktig roll i föreningarnas verksamhet. Nu blev de än mer betydelsefulla. Föreningsbiblioteken hade första gången fått statliga bidrag år 1905. 1912 års biblioteksförfattning innebar en avsevärd förbättring. Bakom denna reform låg en utredning av Valfrid Palmgren. Hon representerade högern i riksdagen men i synen på folkbildningen var hon radikal. Hon hade tagit intryck av folkrörelsernas studieverksamhet och av Oscar Olsson själv. Hon talar om bildningsorganisationer som tillkommit för folket och genom folket i viss motsättning till de "bildningsföreningar [...] som sällan eller aldrig är bildade inom folkets led".[18] De högre klassernas bildning har "ett starkare eller svagare sken av välgörenhet, som inte förtages därigenom, att man i styrelsen inväljer en eller annan arbetare". Palmgrens insats ansluter sig till den allmänna tendensen inom folkbildningen från välgörenhet till självbildning. Hennes namn har kommit en smula i skymundan i den svenska folkbildningens historia, kanske på grund av att hon själv inte var folkrörelsemänniska. Hon kom senare att göra en betydelsefull insats som svensk lektor i Köpenhamn.

Den biblioteksförfattning som följde på den Palmgrenska utredningen innebar att riksorganisationer, som bedrev studiecirkelverksamhet, kunde få statsbidrag till hälften av kostnaderna för cirklarnas inköp och inbindning av böcker, dock högst 15 000 kr per år och organisation. Det fanns ytterligare begränsningar, riksorganisationen måste ha minst 20 000 medlemmar och god stabilitet. Vidare skulle böckerna väljas ur en av Skol-

överstyrelsen upprättad katalog och finnas för utlåning till allmänheten.

Studieförbund

När ABF på Rickard Sandlers förslag bildades år 1912, skedde det främst som en anpassning till de nya anslagsmöjligheterna. Det "Arbetarnas riksförbund", som då bildades var egentligen inte en nysatsning, utan ett uttryck för den bildningsverksamhet som redan var stark inom arbetarrörelsens olika organisationer. Men det fick ändå stor betydelse. Genom dess tillkomst markerade arbetarrörelsen klarare sin inställning till studier och folkbildning och betonade samhörigheten mellan de olika organisationerna. För Rickard Sandler var arbetarrörelsen en kulturrörelse. Förutom detta symbolvärde fick ABF också betydelse som riktningsgivande för liknande studieorganisationer inom andra folkrörelser. Inom den period jag närmast behandlar ges det emellertid inte så många exempel på den saken. De olika nykterhetsorganisationerna hade var och en byggt upp sin bildningsverksamhet och av dem var IOGT den starkaste. Där fanns ju också Oscar Olsson som drivande kraft.

Inom den framväxande bonderörelsen bildades likaså studieorganisationer. Politiskt framträdde rörelsen med två partier, Jordbrukarnas Riksförbund 1915, som hade samma inspirationskällor som bondetåget och bars av dess idéer, och Bondeförbundet 1913 med en mera folklig och frisinnad förankring. Det senares ungdomsförbund, Svenska Landsbygdens Ungdomsförbund, bedrev folkbildningsarbete från tillkomsten 1919. Redan året innan hade emellertid en opolitisk ungdomsrörelse bland jordbrukarungdomen uppstått, Jordbrukar-Ungdomens Förbund, JUF. Den bör nämnas här eftersom den hade en egen profil där studierna inriktades på natur, hembygd och praktiskt jordbruksarbete. Lite var associerar vi väl JUF med plöjningstävlingar, bygdegårdar och logdanser.

Studiekamraten

Ur folkbildningssynpunkt var 1900-talets andra decennium ett vitalt årtionde då nya bildningsorganisationer etablerades och aktiviteten inom de gamla ökade. I slutet av perioden tillkom en bildningsinstitution av annat slag som jag inte anser mig böra gå förbi. Arbetarrörelsens kultur- och studiearbete hade också tagit sig uttryck i att man gav ut tidskrifter. Det fanns en rik flora från enkla föreningsblad, kanske handskrivna eller hektograferade, till en så förnämlig kulturtidning som ungdemokratiska Fram. I denna rika flora finner vi också Studiekamraten från 1919, utgiven av en studiecirkel inom ABF. I mer än 70 år har den varit en kulturinstitution och bör därför nämnas, även om dess betydelse i stort sett ligger längre fram i tiden. I dag är den borta – också till namnet.

Objektivitetskravet

Hur påverkades folkbildningens innehåll av att folkrörelserna mera direkt tog ansvar för den? Hur blev det med inriktning, partiskhet och saklighet? Här får jag nöja mig med några antydningar.

Först frågan om inriktningen. Jonas Åkerstedt har i *Den litterate arbetaren* (1967) studerat ABF-bibliotek från 1912 och framåt. De skönlitterära författare som var mest frekventa där var andra än dem som man främst fann i ett sockenbibliotek. Som exempel kan nämnas Jack London, Gustaf Jansson och Émile Zola. Ofta var de unga arbetarna främst inställda på facklitteratur. När arbetarna i Frånö utanför Kramfors ville ha ett arbetarbibliotek till stånd betonade man att det skulle innehålla nyttiga böcker, inte, som en medlem uttryckte saken, "fördummelseromaner"; biblioteket var till för arbetarnas upplysning.[19]

Med folkhögskolans välbekanta frihet som bakgrund kan det

vara svårt att peka på en speciell inriktning av just rörelseskolorna. Varje skola hade sin profil, betydligt mer beroende på vem som var föreståndare än vem som var huvudman. Forsslunds pedagogiska modell präglades mera av hans monism än av hans socialism och en politiskt så konservativ man som Robert Mörner på Birka i Jämtland kunde vara pedagogiskt radikal. Men några tendenser kan ändå noteras. Wendelsberg lämnade plats för nykterhetsundervisningen utan att göra den till huvudsak. De kristna skolorna, vare sig de kallade sig ungdomsskola eller folkhögskola, såg som en del av sin uppgift att bibringa eleverna "*kristlig* bildning och karaktärsdaning [...] genom att i undervisningen giva tillbörligt rum åt en framställning av kristendomens betydelse i historien, dess inflytande på människans inre liv, hennes sedliga handlande och livsuppfattning", som det står i en programförklaring för Sjöviks folkhögskola.[20] Som en jämförelse kan nämnas vad som anges i Önnestads folkhögskolas stadgar ett halvsekel tidigare: "Guds ord [bör] beskina alla läroämnen och uppvärma de ungas hjärtan så ofta tillfälle gives – varemot inga särskilda religionstimmar äro bestämda".[21] För Brunnsvik, som arbetarnas folkhögskola, blev det naturligt att lämna stort utrymme åt samhällsfrågorna – som Rickard Sandler skrev om en planerad fortsättningskurs – "att göra eleverna förtrogna med användningen av tillgänglig social litteratur".[22] Under de första åren kom undervisningen i de samhällsvetenskapliga ämnena att öka avsevärt på bekostnad av naturvetenskapen. Torsten Fogelqvist har undersökt saken och kunnat visa att naturvetenskapen fick 58 % av undervisningstiden 1907/08 mot endast 33 % år 1911/12, medan samhällsvetenskaperna under samma period ökade från 17 % till 32 %. Det är tydligt att samhällsämnenas starka ställning har med rörelseanknytningen att göra.[23]

Frågan om studiearbetets objektivitet vid folkhögskolor och i studiecirklar var aktuell under hela tiden, även om man på olika håll avsåg skilda saker med *objektivitet*. Biblioteksförfattningens

krav på att cirklarnas böcker skulle väljas ur en godkänd lista är ett exempel, kritiken mot Hola och Brunnsvik som socialistiska ett annat, liksom debatten om kristna skolor som "skyltskolor". Eftersom frågan blev så uppmärksammad, var det viktigt för skolorna och studieorganisationerna att internt betona och utåt markera objektivitetskravet. Hans Larsson understryker i anslutning till brunnsviksstriden att man måste hålla på objektivitetskravet i undervisningen men att detta inte får förväxlas med allmän neutralitet och brist på engagemang.

> Läraren bör ha åsikter därom är icke tal. Har man inga sådana, så känns hållningslösheten igenom allt vad man säger. [...] Av egen erfarenhet törs jag säga, att intresset för att få lärjungarna över till ens egen ståndpunkt alldeles träder tillbaka för intresset att få dem att förstå de andra åsikter, som nödvändigtvis måste vara passerade innan. [...] Det är icke skolans uppgift att göra lärjungen till frihandlare eller protektionist, till vänsterman eller högerman, men det är skolans plikt att göra honom till en *bildad* vänsterman eller en *bildad* högerman – och skulle det av några lärjungar också bli bildade socialister, så är det kanske just nu ingen synnerlig olycka.[24]

Här har vi ett av folkbildningens centrala problem: att låta bildningen bli något mera än kunskapsinhämtande, ett personligt engagemang, och trots detta hela tiden vara beredd att lyssna till uttryck för andras värderingar. Att tiotalets folkrörelsemänniskor inte alltid lyckades med detta konststycke är lika klart som att dagens rörelser inte heller gör det.

Sammanfattning

Under 1900-talets första decennier förändrades vårt svenska samhälle radikalt. Också folkbildningen förändrades – i stort sett så, att en hel del av initiativet och ansvaret gick över från

samhällets toppar till de breda lagren, folkrörelsernas medlemmar. Det innebar en demokratisering och en vitalisering och vid val av studieämnen en aktualisering. Genom att studiernas innehåll var angeläget för deltagarna blev frågor om partiskhet och saklighet högaktuella. Folkbildningens principiella syn tycks ha varit klar på alla håll: objektivitetskravet måste gå före organisationsintressen. Sedan kunde det förvisso bli problem vid tolkning och praktisk tillämpning.

Noter

Ovanstående artikel återgår på en föreläsning vid Svenska folkhögskolans 125-årsjubileum på Önnestads folkhögskola 1993. Den har kompletterats med en förteckning över norrländska folkhögskolor.

1 Sven Lundkvist, Folkrörelserna i det svenska samhället (1977), s. 223.

2 Sigfrid Leander, Folkbildning och folkföreläsningar (1978), s. 168.

3 Inge Johansson, För folket och genom folket (1986), s. 250.

4 Roger Qvarsell, "Bildningssträvanden och föreningsliv i Härnösand under 1800-talet", i: Norrländsk bildningshistoria (stencil, Umeå universitet), s. 26 ff.

5 Oscar Olsson, Folkets bildningsarbete (1911), s. 7.

6 Z. Höglund, Hannes Sköld & Fredrik Ström, Det befästa fattighuset (1914); Johan Sandler, Den svenska folkskolan (1914).

7 Hugo Tigerschiöld, Dikter från skog och sjö (1886); se vidare Eric Sjöqvist, Spelet om Hola (1986), s. 70.

8 H. Odhner (red.), Svenska folkhögskolan 1868–1918 (1921), s. 20.

9 Karl Hedlund, Dalarnas ungdomsmöten 1903–1909 (1929); Bo Sundin, "Idéspridning och folkrörelser i Östersund kring sekelskiftet", i: Norrlands bildningshistoria (se ovan not 4 a.a.).

10 "Ångermanlands Samlingsförbund", i: Nya Samhället 24.8.1907.

11 Uno Stadius, Kampår och brytningstider i svenskt kulturliv (1936),

s. 70; Alf Ahlberg, Brunnsviks folkhögskolas historia, 1, (1956), s. 101.

12 Ahlberg (1956), 1, s. 77.

13 Svensk folkhögskola 100 år , 2; Allan Degerman, Folkhögskolans idéhistoria (1967), s. 181.

14 Johan Sandler, Striden om Hola (1908), s. 103; Sjöqvist (1986), s. 162.

15 Rickard Sandler, Mångfald eller enfald (1913, den aktuella artikeln från 1917), s. 95.

16 Se Herbert Lagerström (red.), Hampnäs. Norra Ångermanlands folkhögskola 1910–1935 (1935), s. 7.

17 Se Bo Andersson, Folkbildning i perspektiv (1980), s. 114.

18 Anfört enligt Johansson (1986), s. 185.

19 SSIAF avd. 76, Frånö; se även Sjöqvist, Sandökravallernas år (1993), s. 75 och 242.

20 Uno Bengtsson m.fl. (red.), Sjöviks folkhögskola 50 år 1921–1971 (1971), s. 7.

21 Odhner (1921), s. 112.

22 Ahlberg (1956) 2, s. 89.

23 Ahlberg (1956) 2, s. 125.

24 Ahlberg (1956) 2, s. 52, återgivet efter Larssons artikel i Brunnsviks folkhögskolas minnesskrift 1906–1916.

Norrländska folkhögskolor 1873–1992

De första svenska folkhögskolorna grundades år 1868, den första folkhögskolan i Norrland inte så långt därefter, 1873. Sedan skulle det dröja några år innan den efter hand följdes av en rad bygdeskolor på olika håll. Efter ett ganska långt uppehåll under 1910- och 20-talen tillkom åter nya skolor, nästan genomgående rörelseskolor. Nedanstående förteckning bygger på uppgifter från *Svenska folkhögskolan 1868–1918* (1921), Allan Degerman m.fl. (red.): *Svensk folkhögskola 100 år* (1968), Folkhögskolornas informationstjänst: *Folkhögskolor 1997/98*, samt uppgifter från skolorna. Listan kan ha vissa inkonsekvenser beroende på olika

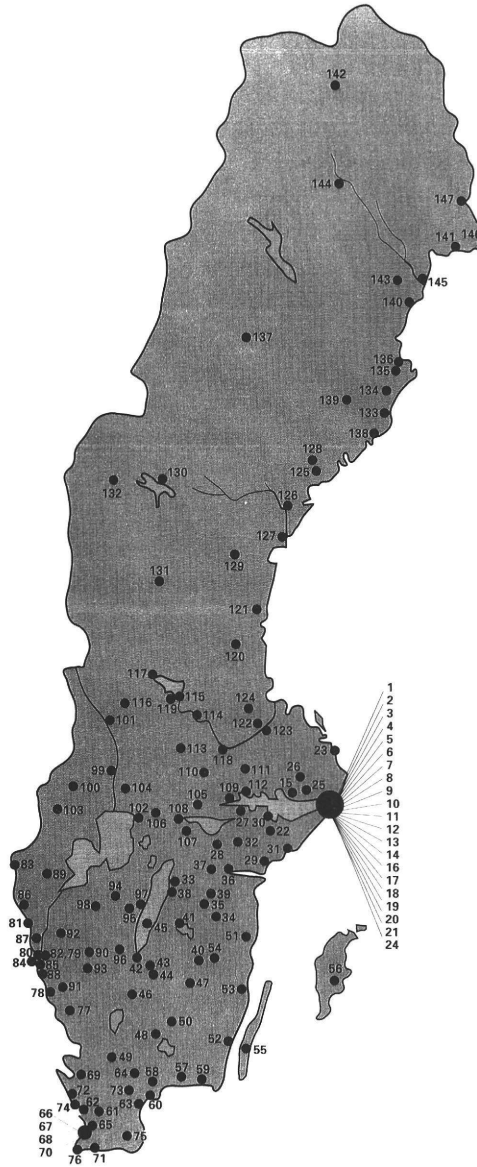
142
144
147
141 146
143 145
140
137
136
135
134
139
133
138
128
125
130
132
126
127
129
131
121
120
117
116 115
119 114
124
101
122
123
113
118
23
99
110
111
26
100
104
109 112
15
25
105
103
102
108
106
27 30
22
107
32
31
28
29
83
89
37
33
36
86
94
97
38
39
98
35
95
41
34
81
87
92
45
51
80
82 79
90
96
40 54
84
85
93
42
43
44
88
47
53
56
78
91
46
77
50
48
52
55
49
69
64
58
57
59
72
73
74
62
61
63
60
66
67
68
70
65
75
76
71
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
16
17
18
19
20
21
24

uppgiftsgivare. Jag har i de fall då jag känt till förhållandena kompletterat med ett fåtal notiser om skolornas utveckling och i några fall inriktning. Uppgifterna lämnas i följande ordning: startår – namn, ort, län – huvudman – ev. notiser om utvecklingen – nummer på kartan över Sveriges folkhögskolor (figur 3).

1873 *Ålsta folkhögskola, Fränsta (Y)* – Landstinget Västernorrland. – Norrlands första folkhögskola hette ursprungligen Medelpads folkhögskola och var ambulerande med placering på olika orter under olika år (under ett år även i Bjästa i Ångermanland) för att slutligen stationärt hamna i Fränsta. (129)

1886 *Bollnäs folkhögskola, Bollnäs (X)* – Landstinget Gävleborg. – År 1888 inrättades en kvinnlig folkhögskola. (120)

1896 *Hola folkhögskola, Prästmon, Nyland (Y)* – Landstinget Västernorrland. – Skolan var en av de första som antog kvinnor till de långa kurserna och som inriktade sig på arbetarungdomen. (126)

1896 *Sunderby folkhögskola, Södra Sunderbyn (BD)* – ABF-distriktet, Unga Örnar-distriktet och LO-distriktet i Norrbotten. – Skolan började sin verksamhet i Boden. Den var redan från början samskola. Den ursprungliga huvudmannen var en folkhögskoleförening. (145)

1899 *Tornedalens folkhögskola, Matarengi, Övertorneå (BD)* – Stiftelsen Tornedalens folkhögskola. – Skolan såg som en ursprunglig uppgift att sprida kunskap om svenska språket i Tornedalen. Den var redan från början samskola. (147)

1901 *Birka folkhögskola, Ås (Z).* – Jämtlands läns landsting. (130)

1905 *Vindelns folkhögskola, Vindeln (AC).* – Västerbottens läns landsting. (139)

1909 *Forsa folkhögskola, Forsa (X).* – Landstinget Gävleborg. (121)

1910 *Hampnäs folkhögskola, Själevad (Y).* – Landstinget Västernorrland. – Grundades av Manfred Björkquist. (125)

1911 *Västerbergs folkhögskola, Storvik (X).* – Landstinget Gävleborg. (124)

1934 *Mellansels folkhögskola, Mellansel (Y).* – Evangeliska Fosterlands-Stiftelsen (EFS). – Skolan var den första rörelseskolan i Norrland. (128)

1938 *Hållands folkhögskola, Undersåker (Z).* – EFS. (132)

1939 *Kalix folkhögskola, Kalix (BD).* – Svenska Missionsförbundet (SMF). (141)

1941 *Edelviks folkhögskola, Burträsk (AC).* – Svenska kyrkan i Luleå stift. (134)

1942 *Härnösands folkhögskola, Härnösand (Y).* – SMF. – Till skolan är Kapellsbergs Musikskola knuten (se nedan). (127)

1942 *Samernas folkhögskola, Samij Álmmukallaskållå, Jokkmokk (BD).* – Sameorganisationer och Jokkmokks kommun. – Skolan startade sin verksamhet i Sorsele. (144)

1949 *Medlefors folkhögskola, Skellefteå (AC).* – Arbetarrörelsen. (135)

1951 *Pitedalens folkhögskola, Älvsbyn (BD).* – Svenska kyrkan. (143)

1952 *Framnäs folkhögskola, Öjebyn (BD).* – Arbetarrörelsen och Piteå kommun. – Skolan bedriver en omfattande musikutbildning. (140)

1954 *Bäckedals folkhögskola, Sveg (Z).* – Jämtlands läns landsting. – Skolan var den första nya bygdeskolan i Norrland på över fyrtio år. (131)

1954 *Malmfältens folkhögskola, Kiruna (BD).* – Stiftelsen Malmfältens folkhögskola. – Skolan började sin verksamhet vid Åsa station i Halland, där den arbetade några år. (142)

1955 *Strömbäcks folkhögskola, Umeå (AC).* – EFS. (138)

1959 *Storumans folkhögskola, Storuman (AC).* – Västerbottens läns landsting. (137)

1961 *Kapellsbergs musikskola, Härnösand (Y).* – Från början filialskola till Framnäs (placerad i Härnösand), från 1976 en del av Härnösands folkhögskolas verksamhet. (127)

1973 *Svenskfinska folkhögskolan, Haparanda (BD).* – Svenskfinska riksförbundet. – Hette från början Finska folkhögskolan i Sverige. (146)

1977 *Dalkarlså folkhögskola, Bygdeå (AC).* – Pingstförsamlingarna. – Skolan började sin verksamhet som filial till Mariannelunds folkhögskola i Jönköping och var då placerad i Lycksele, flyttade senare till Bygdeå. (133)

1979 *Solviks folkhögskola, Frostkåge, Kåge (AC).* – EFS. – Skolan var fram till 1967 en privat realskola. Under åren 1968–1978 utgjorde den filial till Strömbäcks folkhögskola. (136)

1982 *PRO:s folkhögskola, Gysinge (X).* – Pensionärernas Riksorganisation. – Verksamheten är inriktad på kurser för pensionärer. (123)

1992 *Färnebo folkhögskola, Österfärnebo (X).* – Arbetarrörelsen. – Skolan arbetar med resande kurser till olika håll i världen. (122)

LARS ERICSSON

Att studera per brev

Svensk korrespondensundervisning 100 år 1998

Någon har sagt att aposteln Paulus var den förste som undervisade per brev. Det är dock knappast troligt att Hans Svensson Hermod från Burlöv hade bibliska förebilder när han 1898 startade Malmö Språk- och Handels Institut med undervisning per korrespondens. Metoden, som då var ny för Sverige, kom att få stor framgång. 1908 ändrades företagsnamnet till Hermods korrespondensinstitut och 1910 började man erbjuda realskolekurser. Redan 1912 omfattade verksamheten drygt 100 kurser och elevantalet var omkring 58 000. 1915 annonserade man om det nya prospektet gällande studentkurser.

Efter 40 år, 1938, kunde skolan med stolthet konstatera att den mottagit 556 258 elevanmälningar genom åren. I en annons skriver man: "Det övervägande antalet Hermodselever studerar inte för att ta någon examen. Deras mål är dock lika betydelsefullt. De rusta sig för konkurrensen inom olika yrkesområden. De veta vad specialkunskaper betyda för framgången i livet, för trivseln med tillvaron. Examenseleverna visa vad Hermodsmetoden kan åstadkomma. Deras examensresultat inför ojäviga examinatorer ge ett gott bevis på Hermods utbildningsmetoder överhuvud – det må gälla språk, handels, lantbruks eller tekniska ämnen etc." Tre år senare infördes en betydelsefull nyhet inom svensk undervisning, en korrespondensrealskola enligt den s.k. Robertsforsmetoden.

Robertsforsmetoden blev som undervisningsform en framgång för Hermods, man startade och drev ett 60-tal skolor runt om i landet, varav 34 i Norrland från Delsbo i söder till Pajala i norr. Ekonomiskt blev detta dock en förlustaffär som kom att hota hela företagets verksamhet.

1945 noterade Hermods sin miljonte kursanmälan. Samma år utdelades för första gången statsstipendier till examensstuderande privatister. Totalt utdelades det första året 133 220 kronor och redan året därpå hade summan höjts till 175 000 kronor. Stipendiebeloppet var 300 kronor till elev vid korrespondensrealskola och 200 kronor till enskilt studerande för real- och studentexamen. Till ej examensinriktade kurser utgick inga stipendier.

År 1947 anhöll Hermods om förstatligande men staten sade nej. Det var främst Robertsforsskolorna som ansträngt ekonomin. Ett antal industrier och fordringsägare tillsköt emellertid nytt kapital och 1951 förvandlades Hermods till en fri stiftelse.

En omfattande verksamhet med anknytning till skolväsendet var Hermods stödundervisning till elever vid läroverken. En undersökning 1948 visade att 51 % av dem som avlade studentexamen detta år tagit stödkurser vid Hermods. För realexamen var motsvarande siffra 34 %. Från starten 1898 till och med 1966 tog Hermods emot närmare tre miljoner kursanmälningar vilket ger en uppfattning om verksamhetens omfattning. En delvis ny betydelse fick verksamheten när Statens skola för vuxna 1956 startade i Norrköping; 1962 inrättades dessutom ett läroverk för vuxna i Härnösand. Bägge de statliga skolorna erbjöd kostnadsfri utbildning till såväl real- som studentexamen. Eleverna läste brevledes vid Hermods, NKI och Brevskolan men fick periodvis muntlig undervisning vid skolorna. Från 1967 köpte Statens skola för vuxna tjänster i form av kursmaterial och granskning av kursuppgifter från Hermods. 1975 införlivades Hermods med den statliga Liberkoncernen och döptes om till Hermods skola.

Hermods var inte det enda företag på marknaden som erbjöd korrespondensstudier. NKI-skolan och Brevskolan var två andra stora aktörer, dessutom fanns ytterligare flera privata eller rörelseanknutna brevskolor.

NKI-skolan grundades 1910 av Hilbert Norén, tidigare anställd hos Hermods. Företagsnamnet var i början Noréns korrespondensinstitut i Malmö. En annan f.d. Hermodsanställd, Lorens Adlerbert, startade 1911 Osby Korrespondensinstitut. De två företagen slogs samman 1922. En tredje hermodsanställd, Erik Frieberg, övergick till Noréns institut där han senare blev ägare och chef. Namnet ändrades till Nordiska Korrespondensinstitutet, NKI-skolan. 1936 flyttades verksamheten till Stockholm. Skolan växte snabbt. NKI-skolans utbud av kurser var omfattande. 1950 upptog kursprogrammet mer än 1 500 rubriker och elevantalet var då omkring 100 000 per år. I likhet med Hermods startade NKI-skolan korrespondensrealskolor. De första startades på hösten 1941 i Adolfsfors och Charlottenberg i Värmland samt i Ockelbo i Gästrikland. Totalt startade och drev man fler än 70 sådana skolor, många i norrländska bygder.

NKI-skolan blev kanske mest känd för sina tekniska utbildningar. Uttrycket NKI-ingenjör var välbekant under många år och de var eftersökta på arbetsmarknaden. 1940–1966 utexaminerades ca 3 000 ingenjörer i vad man kallade "Högre fackingenjörsexamen". NKI-skolan hade även filialer i Oslo och Köpenhamn. Särskilt i Norge var utbildningen av ingenjörer betydande. 1966 sammanslogs NKI-skolan med Hermods, som efter sammanslagningen sades vara världens största korrespondensskola.

Korrespondensrealskolorna blev en dålig affär för både Hermods och NKI-skolan men de kom att leva vidare på många platser i samarbete med kommunerna och med hjälp av statsbidrag. Dessa realskolor fanns bl.a. i Norra Ny och Finnskoga-Dalby i Värmland, Vittangi i Norrbotten, Östervåla i Uppland, Fredriksberg och Särna i Dalarna, Funäsdalen och Tännäs i Här-

jedalen, Föllinge och Offerdal i Jämtland samt Björna och Näsåker i Ångermanland. Kommunerna svarade med hjälp av statsbidrag för skolornas ekonomi. Hermods svarade för den pedagogiska ledningen, samlade eleverna till preparandkurser och anordnade realexamen. Hermods ledde även realskolor och från 1973 också grundskolor för svenskar i utlandet. 1958 startades i samarbete med Hermods korrespondensgymnasier i Jokkmokk, Järpen och Torsås, senare även i Nora, Simrishamn, Gamleby, Sunne och Sveg. Undervisningen baserades på Hermodsstudier med individuell studiegång. Hösten 1971 övergick korrespondensgymnasierna liksom övriga gymnasier till den nya gymnasieskolans läroplaner. 1973 fanns korrespondensskolor på gymnasial nivå med över 300 elever i landet.

Förutom Hermods och NKI-skolan bedrev Brevskolan en omfattande korrespondensundervisning. Brevskolan startades av Kooperativa Förbundet hösten 1918 och i februari 1919 utsändes de första kursbreven i bokföring. Namnet var till en början K.F.:s studieavdelning och leddes från rörelsens kursgård i Saltsjöbaden. Efter några år flyttades verksamheten till K.F.-huset vid Slussen i Stockholm och fick då namnet Korrespondensskolan. Efter en pristävling bland skolans elever ändrades namnet 1937 till Brevskolan.

Under de första 20 åren hade skolan över en kvarts miljon studerande och 17 395 studiecirklar. Hösten 1946 noterade man den 50 000:e studiecirkeln och 1948 registrerade man den miljonte eleven.

Den första brevkursen i Sverige som samarbetade med radion, där kursen kommenterades och svar på frågor från elever behandlades, var Brevskolans kurs Vårt folkförsvar 1940.

Brevskolans verksamhet sträckte sig över ett stort område. Förutom yrkeskurser och kurser i olika skolämnen arbetade man med ett brett register kurser för landets många kooperatörer, både anställda, förtroendevalda och medlemmar. I kursutbudet ingick också många samhällsfrågor liksom kurser spe-

ciellt framtagna för andra organisationer och studieförbund.

Brevskolan kallade sig Folkrörelsernas egen skola. Efter att från starten drivits av Kooperativa Förbundet bildades 1944 ett studieråd som skulle fungera som skolans högsta ledning. Rådet bestod av tio representanter valda från ABF, LO, KF, IOGT, SLS och TBV. Från 1949 ingick LO, ABF och TBV även i Brevskolans ekonomiska och administrativa ledning och skolan blev därmed en ekonomisk förening ägd gemensamt av KF, LO, ABF och TBV. Idag ingår Brevskolan i likhet med Hermods i den statliga Liberkoncernen.

Under den tid som gått sedan 1898 har både samhället och vårt undervisningsväsen genomgått stora förändringar. Rätten till undervisning och utbildning, som då var ett privilegium för ett fåtal, är idag en rätt som gäller alla. I arbetet på att ge alla bättre möjligheter till studier och utbildning har korrespondensundervisningen varit av största betydelse. Den har öppnat möjligheter för många som varit utestängda av ekonomiska eller geografiska skäl.

Flera miljoner svenskar har genom åren studerat per korrespondens. Listan på dem som tack vare denna utbildningsform fått chansen till ett bättre och rikare liv skulle bli mycket lång. Inte minst i Norrland har denna studieform varit betydelsefull. Studiebrevet nådde de även mest avlägset boende, kursavgifterna var inte alltför betungande och studierna bedrevs i den takt man själv bestämde.

Källor

Gaddén, Gunnar. *Hermods 1898–1977*, Malmö 1973.
Elldin, Harald. *Klipp och bakgrunder*, Stockholm 1950.
Elldin, Harald. *År på vår gård*, Stockholm 1966.
NKI-skolans tidning, *På Fritid* 1936–1952.
Hermods tidning, *Korrespondens* 1936–1955.

Aktstycken och meddelanden

Karl den XI:s dagboksanteckningar och en hörsägen från resan till Torneå 1694

Karl XI föddes den 24 november 1655 och blev föräldralös redan vid fyra års ålder. Det ankom närmast på modern att ta hand om hans uppfostran. Hon var praktiskt lagd och hade inga djupare intellektuella intressen. Karl var enda barnet. Man har beskyllt henne för att ha klemat bort sonen och sökt skona honom från ansträngande studier. Han hade en bräcklig hälsa under uppväxtåren och hon ägnade sig främst åt hans fysiska hälsa. Han blev en duktig jägare och ryttare, men hans läs- och skrivkunskaper var dåliga. Mycket tyder på ordblindhet.

Hans dagboksanteckningar blev därför korta och svårlästa, men tack vare Sune Hildebrands tolkning har de blivit tillgängliga för en bredare allmänhet. Vid kungens torneresa kom folk ofta i kontakt med honom och hörde vad som sades. Detta resulterade så småningom i en muntlig tradition, som senare nedtecknades. Ett sådant exempel är nedanstående berättelse om konungens besök i Själevad, som långt senare, 1854, återgavs av Commissions Lantmätaren M.N. Stiernström:

"Till ortens historia hör, att Carl XI år 1694 den 8 och 26 juni, på fram och återvägen från Torneå, ätit middag i Själevads prestgård. Konungen frågade Bohlin, som var en allmänt högaktad och vördad pastor, efter hans barn, och när Konungen fick veta att Bohlin hade tre döttrar, befallde han dem komma in till sig. Men flickorna voro så blyga, att fadren icke kunde förmå dem visa sig för Konungen. Omsider lät den yngsta, som hette Christina, förmå sig dertill, och då skall Konung Carl hafva sagt till henne: 'efter du kom in, så lovar jag dig, att om du blir gift med en prest, så skall han få pastoratet efter din fader'. Lockneus,

som 1698 blev adjunkt i huset, gifte sig med flickan, fick pastoratet efter svärfadrens död och var pastor här i 49 år." Så över till dagboksanteckningarna.

Den 1 Junii reste K. M. ifrån Stocholm til Kongsörh, ättandhes frukåst uppå Ekolsun[d] och middag uthi Wästerås hos H[er] K. R. G[refwe] Wallerstet. Den 4 reste K. M. ifrån Kongsörh, ättandhes hos G.-M. Cre[i]m*m*er uppå Anestad (~:Ansta), som är G[eneral]-[Majors]-Rusthåld. Sädan besog Hans M. Råffertuna (~:Romfartuna) Kiörka, resandhes igenom Salbärget til Biurwalla, som är Capitensethet uthaf Salbergs-Companit, hwilket liger uthi Salbergs Län, Wåhla Härad och Wåhla Soken, hwilket är 13 mijl äfther upstalistan. Den 5 öfwe[r] elwen wedh Esunda (~:Hedesunda) uthi Giästerijkeland wijd Lilla Färgsundhet, ettandes uthi Hille Preste-Gårdh. I förbijresan besågh K. M. Hambrunge-Kiörkan (~:Hamrånge-) och Öfwerst-Leutenantens uthaf HälsingeRegementhes Jahan Spares bostel[le], som liger uthi kiörke-byn. Så öfwer färg-sundh til Länsmans-gåårdhen Skala (~:Skall) uthi Södhre Contragtet uthi Hälsingeland och Södher-Alla Soken, warest wij blefwe öfwer natten, som är 14 5/8 mil. Her Konglig Råådhet Grefwe Wallerstet fölgdhe Hans M. til Hille Prestegåård, dher ifrån reste han til Stocholm igen. Den 6 skulle K. M. hafwa ättit uthi Länsmansgåårdhen Sanna uthi Tuna Soken, men Hans M. ååt uppå Igesundz hammas (~:-r), besendhes [i] förbijresan Gnarps Kiörka, som är den sista Soknen uthi Helsingeland, och så til natten til Niurunda*n* P[r]ästegåår uthi Melpa, wilken år den första soknen uthi Melpa; hwilket år 12 3/4 [mil]. Den 7 igenom Sundzwals Stad öfwer tuå färier, Fiäl benemd, uthi Hässiö Soken, ättandhes middag uthi Saerbro (~:Säbrå) Prestegåård hos Sup[e]rintendenten Docter Matias Stök (~:Steuchius), hwilket är hans Prebende-Pastorat, och är dhen första soknen uthi Ångermanland. Sädan gi(ng)e wij öfwer Ångermanlandz-Elwen, til natten i Nolwijkes (~:Nordvik) Länsmansgåår uthi Norha Soken, är 9 5/8 mihl.

Den 8 til middagen uthi Siähla (~:Själevad ?) Prestegåår hos Prosten Magister Håkan Bolin och til natten [til] Grundsands (~:Grundsunda) Prestegåård, hwilket är l0 mijl. Den 9 öfwer Lögde-ååns färga uthi Normahlinge Soken och ååthe uthi giästgifwaregåårdhen Lefwa[r], som liger uthi samma soken, och så til Uhmå Stad uthi Westerbotten til natten, dijt K. M. kåm straxs äfther middagen, sätiandhes medh färien och båttar öfwer älfwan til Kongsgåårdhen och stadhen, som är 9 7/12 mijl ifrån Grönsund (~:Grund-) Prestegåård. Den 10, när K. M. kåm uthur kiörkan uthur aftonpredijkan, drog han och besåg Up-Kiörkan, som liger ett lithet styk uthom stadhen. Den 11 ifrån Uhmå til middagen i Bygd[e]å Prestegåår, hwarest, K. M. war och besåg kiörkan, som berättadhes uthaf Kiörke-Herdhen wara bygdher Anno 1169. Til natten til Löfångers Prestegåårdh, besendhes kiörkan dher sammastedhes, hwilke[t] är 9 mijl. Den 12 til middagen hos Magiste[r] Erik Fluur i Skiellefteå och dher öfwer en färga, besendhes kiörkan dher sammastedhes. Sädan öfwer Byske-färgan och så öfwer Pithå-Elfwesfärgan och så til natten til Pithå Gammelastad, hwarest K. M. beså[g] Wästerbottens-Regementet, är ifrån Löfånger 12 7/8 mijl. Den 13 reste wij öfwer Luhlå Elfw medh färger och båttar, ättandhes mittags-måltidh uthi Luhlå Gammalstad hos Prosten Magister Es[a]igas Gran, och så dher ifrån öfwer Råna Elfw med färger och båtar til Rån[e]å Länsmansgår, ättandhes dher aftonmålthidh, hwilke[t] är 7 5/8 mil ifrån Pithå

Gammalstad. Uthi Luhlå Gammalstad besåg K. M. kyrka[n] dher och Capiten-Leutenantens-bostellet, tagandhes bååtar i Rån[e]å, gåndhes dher medh siöwägen igenom nathen foort, och kåmmå den 14 äfther middagen klåkan 3 til Tornå, besendhes uthi förbijresan Bond-Kiörkan, som är uthaf sten och liger strax uthanför stadhen, men Stads-Kiörkan är uthaf trä. Ifrån Rån[e]å til Tornå är landwägen 10 3/4 mil, men siöwägen ifrån Rån[e]å til Tornå skal war[a] något mindhre. Emelan Calix och Tornå äre 5 färgestellen: den 1 är färgian wedh Calix, den 2 är

färgian wedh Sangnis (~:Sangis), den 3 är färgian wedh Kiersbeck,[1] den 4 är färian wedh Wåhnum (~:Vuono), den 5 är färian här wedh stadhen Tornå. Ifrån Kongsörh til Tornå Stad uthi Wästerbåtten är 108 5/6 mijl. Anno 1694 war K. M., Landz-Höfdingen Grefwe Gustav Duglas, Stats-Secreteraren Carel Piper och Krigkz-Rååd[et] Jahan Ho[g]husen samt medh andhera flere uthaf fölliget uppå Tornå Stads-Kiörkan[s] klåkstapel, som war den 14 Junii. Då såge wij sollen alt intil klåkan 3/4 och 8 minuter til tålf om natten; då kåm en mållen-skyg för sollen, men när klåkan war 12 och 6 minuter äfther minnathen, som kåm in uppå den andhera dagen, som war den 15 Junii, såge wij sollen medh sina fulla strållar upgåå igen. Om inthet målneet hadhe kåmmit, så hadhe wij sette sialwa sollen hella nathen, för undher horisonten hwar sollen inthet. När dhet inthet är mulit*en*, uthan klart wädher, kan man see sollen här uthi Tornå Stad hella natten. — Den 15 Junii, som war den andhera Bönnedagen, stil i Tornå. Om natten klåkan 1/2 tå[l]f reste K. M. ifrån Tornå, ättandee den 16 i Calix hos Kyrkiöherdhen, och besåg kiörkan dher. Rån[e]å Kyrka besåg Hans M. och så uthi förbiresan, som är uthaf trä, och så til natten til Lulå Gammelestad hos Prosten. Den 17 war K. M. der uthi kiörkan och bege predigningarn[e]. Om Söndagen äfther middagen reste K. M. ifrån Lulå Gammalsta[d] til Pitå Gammalstad. Den 18 begynthe K. M. til at mönstera Wäster-Båttens-Regementhet undher Öfwersten Baron Reinholt Fersens commando och mö[n]steradhe dhen dagen Lif-Companit, som är Lulå-Companit, Öfwerst-Leutenantens, som är Umå Companii, och Majorens, som är Tornå Companii. Den 19 Capiten Gadd[s], Löfång(er)s Compani, Gierströms, Calix Companii, Bångenhielm[s], Bygdå Companii, Brunhielms (~:-sköld?), Pitå Companii. Samm[a] dagen besåg iagh dhet som skal upbygas til Öfwerste-Sett[e] och [h]etter Gran,[2] liger strax här bredhwij[d] Pito. Sädan besågh K. M. kiörkan här i Pito Gammalstad. Den 20 Junii mönsteradhe K. M. Capiten Moritz, som är Skiel[e]ftå-Companit. Samma dagen tråppadhe Regementhet in til K. M.

dhe gammela fanerne, som dhe hafwa fört uthi kriget, och öfwerleweregadhe dhem til K. M. igen. Äfther middagen giordh[e] Öfwer- och U[n]dher-Offiserera dheras handgrep. Sädan redh Hans Majestet til Pitå Stadh och besåg dhen samt kiörkan, som är uthaf trä, och strax tilbakars igen. Den 21 Junii exserserardhe K. M. Regementhet. Den 22, som war om Fredagen, reste Hans M. ifrån Pito Gammalstad, ätandhe midda hos Prosten uthi Skiel[e]ftå, och sädan til nathet (~:-n) til Kiörkeherrn uthi Lyfånge[r]s Prestegåård. Den 23 reste K. M. til midagen hos Kiörkeherdhen [i] Bygdå och så til Umå. Den 24, som war om Söndagen, uppå wilken Mit-Sommardagen *som* och så inföl, war K. M. stilla. Den 25 reste K. M. ifrån Umå, och i förbiiresan besåg K. M. den gåårdhen, som skal blifwa Öfwerst-Leutena[n]tens-Sättet och gilger (~:ligger) tuert öfwer Umå Elfw och hether Böhle, ättandhes middag uthi Lefwa[r] Gestgifware-Gåård, som liger i Ångermanland och Normaling Soken, och så til natten i Grönsunda (~:Grund-) Prestegåårdh, besåg och så kiörkan dher. Den 26 ååt K. M. uthi Siehla Prestegåård hos Prosten och besåg kiörka[n] och så til Nolwijks Länsmansgåårdh uthi No(hr)*ar* Soken til natten. Den 27 til Herensands Stadh och så til middagen til Scœbro (~:Säbrå) Prestegåård hos Sup[e]rindendenten, hwilken är nu blifwen Biskåp i Lunden uthi Skåne. Sädan reste wij igenom Sundzwalds Stadh til Niurunda Prestegåård til natten. Den 28 besåg iagh i förbijresan Jettendals-Kiörkan uthi Helsingeland, ättandhes midda uthi Hudingswalds Stadh hos Kiörkeherdhen, besendhes dher sammastädhes kiörkan, och så til Södherham til natte[n]. När K. M. kåm dijt, besågh han dher den Nyga Kiörkan och sädhan Rust-Cammaren. Den 29 reste iagh om mårrå[n] bithid ifrån Södherham och hördhe predikan uthi Hambrånge-Kiörkan och ättandhes midda hos Öfwerst-Leutna[n]ten Jahan Sparre, som hafwer sitt bostelle uthi kiörkebyn, och så til Gefle. För än K. M. rest in uthi stadhen, war han hos Regementhet och lät dhem giöra dublerningarna. Den 30 Junii begynte K. M. mönstringen i Gefle medh Helsinge-Regementhet

til foot undher Öfwersten Baron Ludwigh Wilhelm Taubs command[o] och mönsteradhe den dagen, som war om Lördagen, Lif-Companit, Öfwerst-Leutenantens, Majoren[s], Capiten Törnefelts, som är Gestrikelands-Companit, och Rootkirch[s], som är Alfta-Companit. Om afton klåkan 10 kom eldhen lös uthi kiöket här uppå Gefle Slåt, men blefw igenom Gudz nåådh strax slägter.

Gustaf Eklund

Noter

1 Måhända avses *Keräsjoki*, som genomflyter Karl Gustafs och Nedertorneå socknar.

2 Orig. Gran-*Hemna*(?). Överstebostället hette Gran. Nordin läser: Gran, *men* ligger . . . (?).

CLAES ROSENQVIST

En minibiografi över William Engelbrecht

Ur Mittsvenska scener[1]

Med undantag för August Lindberg var William Engelbrecht konstnärligt den kanske mest framstående teaterledaren i 1890-talets landsort, och hans tragiska öde blev särskilt länkat till Härnösand och Sundsvall. Med hjälp av Engelbrecht kan dessutom teaterfolkets sociala ställning belysas. Jag ska därför ägna några ord åt honom.

William Engelbrecht var född i Stockholm 1855 men gjorde sin debut på Stora teatern i Göteborg 1874 och stannade där i fem år. Under denna tid var Lindberg ett halvårs tid Engelbrechts kollega och har berättat om honom i sin bok De första teaterminnena:

> Lyckan hade slösat sina gåvor på honom, i utseende, stämma och gestalt; och dessutom ett temperament för vilket ingenting svårt fanns. Men det ligger ingen lycka i framgången, när den icke kan styras, och min vän William släppte rodret med ens. Göteborg är ett farligt samhälle för en publikgunstling, ty gentemot honom utvecklas en gästfrihet som jag skulle vilja kalla massiv. Göteborgarn älskar ett rikt, tungt bord, och för William Engelbrecht avlöste bjudningarna varandra.[2]

Den naturbegåvade Engelbrecht, med en röst som skulle bli berömd över hela Norden, var på ett sätt Lindbergs raka mot-

sats. Medan denne arbetade, slet och studerade för att utveckla sin konst gick allt lätt och utan ansträngning för Engelbrecht. Han var den gudabenådade ynglingen som allt lyckades för och i vars glans alla ville sola sig. Och, som Lindberg konstaterar, fanns det en fara i att bli så firad. Teaterns folk gick socialt en dubbel balansgång mellan utanförskap och förakt på ena sidan och stjärnstatus och kult på den andra. För den ambitiöse konstnären kunde det vara lika farligt att bli utstött som att bli alltför omfamnad av en välbärgad och festlysten publik.

Lindberg, som uppenbarligen tyckte mycket bra om Engelbrecht, är lika halvkvädet diskret som flertalet andra samtida skribenter. De göteborgska festborden dignade nämligen inte bara av mat utan även av flytande varor, och det var främst dessa som skulle bli en framtida börda för Engelbrecht.

Konstnärligt steg karriären rakt uppåt. Från Stora teatern kom Engelbrecht 1879 till Nya teatern i Stockholm och fick under den dynamiske regissören Ludvig Josephsons ledning utvecklas till en av landets ledande skådespelare. Han blev den förste Mäster Olof och han blev den förste att på svensk scen göra titelrollen i Goethes Faust. Den blivande operettstjärnan Anna Lundberg var ännu ung och nyss kommen från balettskolan när hon tillsammans med en annan elev gjorde två små änglar som i slutet av Faust hämtade Margaretha till himlen på en molndekorerad char som sänktes ned från tågvinden. De två ungdomarna satt upphissade på sin bräda långt ovanför scenen under hela slutakten och kunde därifrån se Engelbrecht komma ner från logerna, granska sina snävt trikåklädda "plastiskt sköna, välformade ben" i en spegel för att därefter göra entré in till Lotten Dorsch som den fängslade Margaretha och låta sin "sonora stämma" ljuda "över scen och salong".[3] De båda änglarna skälvde lika mycket av rörelse som av skräck för den höga höjden.

På Nya teatern mötte Engelbrecht sin tillkommande. Kongl. teaterns uppburna tragedienne Elise Hwasser hade en mycket begåvad dotter, Anna-Lisa, som förälskade sig i vackre William.

De två blev inte bara äkta makar utan även för många år framåt ett konstnärspar.

Redan 1883 var Engelbrecht redo att leda en sommarturné med sin maka och andra artister från Nya teatern. De spelade i både Sundsvall och Härnösand och på repertoaren stod såväl Faust som den från regionen stammande författarinnan Alfhild Agrells jämställdhetsdrama Räddad. Färden gick vidare till Östersund, där man spelade på källarmästare Widéns nya teater.[4]

Följande sommar var paret Engelbrecht tillbaka med en liknande turné och utnyttjade då den nya mellanriksbanan med resrutten Östersund–Trondheim–Östersund–Sundsvall–Härnösand–Sundsvall, innan färden gick mot söder. Detta år framfördes bl.a. Oehlenschlägers sorgespel Axel och Walborg.

1886 lämnade Engelbrecht med fru Nya teatern och startade ett eget resande teaterföretag som varade i tre spelår. Under denna tid kom de aldrig norr om Gävle. Skådespelaren Ernst Ahlboms mor hade återvänt till sin barndoms Finland, och när det Engelbrechtska sällskapet 1888–89 planerade att spela där sökte Ahlbom engagemang för att på ett smidigt sätt ta sig över till sin mors land. Han, som sett och beundrat fru Anna-Lisa Hwasser-Engelbrecht på Nya teatern, höll knappt på att känna igen henne: "Den förr så ståtliga, slanka figuren var försvunnen och hade efterträtts av en bastant matronas duktiga former."[5] De ständiga festerna syntes tidigare på henne än på maken.

Konstnärligt stod sällskapet högt. Man hade bl. a. under sommaren 1888 spelat Edvard Brandes Kärlek på Vasateatern i Stockholm. Förre teaterdirektören C. O. Lindmark ansåg enligt Ahlbom att Engelbrechts ensemble borde upphöjas till värdighet av Kunglig Dramatisk teater. Vid sidan av det sceniska gick det mesta emellertid på skruvar. Herrskapet Engelbrecht tycks hellre ha använt inkomsterna till stora partiinköp av konjak än till att betala personalens löner. När sällskapet anlände till Viborg hade man lämnat så stora skulder efter sig att Engelbrecht hamnade i bysättningshäkte. En av de ledande skådespelarna,

Eric Zachrison, lyckades beveka fordringsägarna så direktören slapp ut, men vid spelårets slut fick truppen återvända till Sverige utan löner och på konsulatets bekostnad.

Det måste än en gång poängteras att dessa sjövallska äventyr drabbade en trupp som i konstnärligt avseende tillhörde Nordens yppersta. Det hände nog att de perifera sällskapen drog sig fram på detta sätt, men här gällde det alltså ett konstnärligt elitsällskap. Det som vanns på scenen föröddes vid sidan om.

Paret Engelbrecht återvände till Nya teatern, som nu hade döpts om till Svenska teatern. Där återsåg Ahlbom efter ett år fru Hwasser-Engelbrecht. Hon hade vistats länge på en privat klinik och återfått sitt forna kroppsformat, något som dock inte skulle vara länge. Enligt Ahlbom hade hennes nerver också tagit skada av den stränga kuren, och rondören skulle återkomma. Huruvida behandlingen gällt något mer än fetma framgår inte. Den enda författare som i klartext velat hävda att även fru Engelbrecht hade problem med alkoholen är Ingrid Qvarnström.[6]

1892 startade William Engelbrecht ett nytt resande teatersällskap, även nu med hustrun som ledande kvinnlig skådespelare. Detta företag varade också i närmare tre år. Andra och tredje året fick Mittsverige och Mittnorge långa och upprepade besök.

Repertoaren kastade mellan högt och lågt. Man framförde såväl tre Ibsenpjäser som Hamlet. Anna-Lisa Hwasser-Engelbrecht fick även gestalta sin paradroll, titelgestalten i Bjørnsons Maria Stuart i Skottland. Engelbrecht blev därtill med Fadren den förste som vågade presentera Strindbergs naturalistiska dramatik i landsorten. Å andra sidan kunde man sticka emellan med en specialturné med 1890-talets stora farssuccé Charleys tant.

Engelbrecht hade sin fantastiska stämma i behåll. I en av Hamlets monologer vågade han briljera med att viska fram ett parti. I Sundsvall kunde man i januari 1895 intresserat konstatera att Engelbrechts viskning tydligt uppfattades även längst bak på andra raden.[7]

Efter att August Lindberg 1894 invigt Sundsvalls nya teater blev Engelbrechtska sällskapet det andra som uppträdde där. Konstnärligt torde detta ha varit de två främsta ensemblerna i landsorten vid denna tid, men det var ingen tacksam uppgift för Engelbrecht att efterträda Lindberg. Publiken svek på många föreställningar, och man kan undra över helgfirandets omfattning, när det meddelades att direktörsparet först efter att flera föreställningar spelats efter julen kommit upp från Stockholm och anslutit sig till ensemblen.[8]

Sundsvalls-Posten:s recensent, sannolikt chefredaktörern Rudolf Björkman själv, tyckte att Engelbrechts Hamlet hade den fördelen före Lindbergs att skådespelaren såg yngre ut och hade en bättre röst, men annars var betyget ganska alldagligt. Och till den pjäs där publiken köat i timmar för biljetter, när Lindberg skulle spela den, fylldes salongen bara till en sjättedel vid Engelbrechts föreställning. Röstkontrollanten hade nog varit ganska ensam uppe på andra raden. Som den farliga och lockande Maria Stuart i Bjørnsons drama hade fru Engelbrecht saknat all yttre trovärdighet, och den artige recensenten fick nöja sig med att glädjas åt hennes stämma: "Hon talar väl och blir derför alltid också en med nöje och tillfredsställelse – hörd skådespelerska."[9]

Engelbrecht fortsatte till Härnösand, och där upphörde slutgiltigt hans karriär som teaterdirektör. Flera föreställningar fick uppskjutas eller inställas och den 13 februari kunde stadens tidningar meddela att sällskapet upplösts efter en schism. Västernorrlands Allehanda var mindre diskret än kollegan Hernösands-Posten och återgav de anställdas version av händelsen. Personalen hade revolterat efter att inte ha fått ut sina löner och efter att fru Engelbrechts sjuklighet orsakat att föreställningar inte kunnat genomföras. Personalen hade begärt att repertoaren skulle göras oberoende av direktörsfruns insatser, något som hennes man vägrat gå med på. Engelbrecht avböjde att ge tidningen sin version.

Spelåret 1895–96 var William Engelbrecht gästartist i två s.k.

blixtturnéer. Fru Engelbrecht syntes däremot inte på scenen. Hennes yrkesverksamhet tycks ha fått ett långt avbrott. I August Lindbergs brevsamling finns ett brev från Anna-Lisa Hwasser-Engelbrecht bevarat. Det är skrivet tre år efter kraschen i Härnösand och motiverat av att Lindberg någon tid funderat på att ge henne en roll i sin turnéuppsättning av Ibsens John Gabriel Borkman. Brevet vibrerar av längtan efter en ny stor scenisk uppgift, samtidigt som brevskriverskan försöker besvärja sin fruktan över att "denna förhoppning kommer att dela talrika syskons öde".[10] Så gick det emellertid. Det blev inte fru Engelbrecht förunnat att få spela Ibsen hos Lindberg. Denne valde i stället Lotten Dorsch till Gunhild Borkmans roll.

Vid sekelskiftet blev William Engelbrecht engagerad av Svenska teatern i Helsingfors, främst för att göra titelrollen i Cyrano de Bergerac, en av Nils Personnes glansroller på Dramaten. Ernst Ahlbom, som också ingick i ensemblen, konkluderar: "Det glänsande återgivandet av Rostands hjälte blev herr Engelbrechts sista stora seger och triumf i livet."[11]

Fru Engelbrecht flyttade med till Helsingfors, gjorde någon enstaka gästroll samt gav privatlektioner. Vid ett tillfälle kom paret Engelbrechts gode vän Viktor Sjöberg, Dagens Nyheters teaterkritiker, på besök från Stockholm. Skådespelarparet ordnade då en liten litterär bjudning i sitt hem. Ahlbom blev också inviterad och har berättat om denna afton. Värdinnan hade "sin allra bästa dag" i den hyrda villan på Djurgården och förtrollade gästerna med sin vackra stämma och sin deklamation ur stora nordiska författares verk. Värden drog sig undan för att ordna någon förtäring åt gästerna. Först efter tre timmar dök han upp igen, i redlöst tillstånd. Han hade suttit och supit i köket tillsammans med pigan. Även den sista konstnärliga framgången åtföljdes av de personliga problem som grundlagts under ungdomens lättvunna segrar.

Den 24 september 1904 stod William Engelbrecht på scenen för allra sista gången, en tragisk händelse som på sitt sätt blivit

en del av den mittsvenska litteraturhistorien. Hugo Rönnblad, som hade varit en av Engelbrechts sujetter i hans sista resande sällskap, hade nu startat en egen trupp och tagit sig an sina gamla arbetsgivare. Under en lördagsmatiné gjorde Engelbrecht prosten i Värmlänningarna. Han sjönk ihop på Sundsvalls teaters scen, kom efter stund till medvetande och fullföljde föreställningen till slutet. Den följande natten avled han i hjärnblödning på Sundsvalls lasarett, 49 år gammal.

William Engelbrecht begravdes fem dagar senare i Sundsvall. Dödsfallet uppmärksammades i både Sverige och Finland, kransar anlände från Svenska teatern i Helsingfors, från Stora teatern i Göteborg, Dramaten och Svenska teatern i Stockholm samt från flera resande ensembler. En av kollegorna vid Rönnbladska sällskapet samt Sundsvalls Tidnings redaktör Gustaf R. Peterson höll tal vid graven. Men ända in i döden fungerade Engelbrecht som en symbol för det dåtida teaterfolkets dubbla position här i världen. Han hade varit en av landets främsta skådespelare, om än med personliga problem, och han gravsattes under hedersbetygelser från teater- och kulturvärlden. Men han var inte längre någon firad stjärna i vars glans en välbärgad publik ville sola sig, och han fick ingen egen grav bland de samhällsmedborgare vars namn huggs in i sten. Han fick vila på allmänningen bland de fattiga och okända, och hans grav går inte att återfinna.[12]

Hur var det då med den mittsvenska litteraturhistorien? Jo, vid tiden för William Engelbrechts död var Lubbe Nordström anställd som journalist på Sundsvalls Tidning. Och i hans ett par år senare skrivna roman Landsorts-bohème kommer ett teatersällskap till bokens Sundsvallsliknande stad. I sällskapet ingår "den riksbekante tragikern, direktör Wass".[13] Man noterar omedelbart likheten med fru Hwasser-Engelbrechts första efternamn. Wass blir hastigt sjuk och avlider. I ett tal vid graven betecknas han som "den svenska landsortens störste Hamlet".[14] Denna hederstitel skulle det i verklighetens värld ha varit svårt

att frånkänna Lindberg, men William Engelbrecht var en av de få som vågade göra rollen, och han gjorde den med framgång. Och Lubbe lägger ut fler markörer åt den som vill söka utgångspunkter i verkligheten för hans romanfiktion. Händelseförloppet i Landsorts-bohème kretsar kring Mikael Habstadius, redaktören för stadens liberala tidning. Habstadius har alltså samma position i den fiktiva staden som Gustaf R. Peterson i verklighetens Sundsvall. Trots att Nordström förnekat förhållandet har Peterson ofta ansetts vara förebilden för Habstadius.[15] I boken talar denne vid Wass grav, liksom Peterson gjorde vid Engelbrechts.

Det finns alltså en del yttre fakta som frestar bokens läsare att associera till händelser i verkligheten. Nordström är förhållandevis respektfull mot Wass, som alltså framställs som en framstående skådespelare. Visserligen antyder han att dödsorsaken skulle vara alkoholförgiftning, vilket vore lite fult om man skulle ta likheten med Engelbrecht alltför bokstavligt, men det finns en medkänsla både med den bortgångne och med de kollegor som långt hemifrån står vid hans öppna grav. Då är skildringen av änkan mycket värre. Hon betecknas rentav i en kapitelrubrik som "fyllaktig", och den skådespelare som meddelar nyheten om Wass död på tidningsredaktionen berättar att han har två problem fram till begravningen, att hålla änkan nykter och att undvika hennes handgripliga närmanden.

Genom Nordströms litterära teknik drabbas fru Hwasser-Engelbrecht på samma sätt som Gustaf R. Peterson. Författaren lägger ut ett mönster av tydliga referenser till verkliga förhållanden och låter sedan fiktionen omärkligt glida iväg från det dokumentära. Det är möjligt att Anna-Lisa Hwasser-Engelbrecht hade problem med alkoholen. Inga samtida initierade vittnen har emellertid velat hävda detta på samma öppna sätt som i fråga om maken. Och alla som kände dem har skildrat paret Engelbrecht som djupt fästade vid varandra. Lubbes antydan om änkans aktiva intresse för andra män torde ha sin plats

enbart i den litterära fiktionen.

Den tragiska historien om den högt begåvade William Engelbrecht slutade alltså i Mittsverige. Hans förmåga att leda en teatertrupp hade vittrat ned och fick sitt tydligt markerade slut i Härnösand 1895. Nio år senare ändades Engelbrechts liv när han gjorde en biroll på Sundsvalls teater.

Noter

1 Denna uppsats är ett utdrag ur boken Mittsvenska scener. Härnösand, Sundsvall och det sena 1800-talets landsortsteater, Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 19.

2 August Lindberg, De första teaterminnena, Stockholm 1916, s. 287f.

3 Anna Lundberg, Hur det går till att komma in vid teatern och annat smått och gott, Stockholm 1929, s. 40f.

4 Källarmästare Widén drev järnvägshotellet i Östersund och uppförde 1883 en teater i anslutning till detta. Teatern brann ned redan 1886.

5 Ernst Ahlbom, Minnen och anteckningar från en trettiofemårig teaterbana, Helsingfors 1919, s. 63.

6 Ingrid Qvarnström, Svensk teater i Finland, I, Helsingfors 1946, s. 195.

7 Sundsvallskontrollen av Engelbrechts röstresurser refererades i Hernösands-Posten 4.2.1895 inför Hamlet-framförandet i Härnösand.

8 Sundsvalls-Posten 29.12.1894.

9 Sundsvalls-Posten 11.1.1895.

10 Brev från Anna-Lisa Hwasser-Engelbrecht till August Lindberg 4.1.1897, Lunds universitetsbibliotek.

11 Ahlbom, s. 169.

12 Enligt telefonbesked från kyrkogårdsföreståndare Bengt-Olof Wallin 16.4.1997 begravdes William Engelbrecht på ett s.k. allmänt varv som är omgrävt flera gånger sedan 1904.

13 Ludvig Nordström, Landsorts-bohème, Stockholm 1911, s. 280.

14 Ibid., s. 376.

15 "Men den verkliga förebilden för Habstadius var inte min chefredak-

tör utan en av de kvickaste och mest orubbliga hedersmän, Sundsvallsorten frambragt, framlidne trafikchefen Axel Berggren i Matfors." (Nordström i Bonniers veckotidning, nr 30 1929.) Nordström medger dock att Berggren bara lånat sitt yttre till Habstadius och att han inte haft någon som helst kontakt med det sorts leverne som skildras i Landsorts-bohème. Det bör tilläggas att det händelseförlopp som i boken knyts till Habstadius, och det fängelsestraff denne får i slutet, inte heller har några motsvarigheter kring verklighetens Peterson.

Recensioner

Lars-Gunnar Boman: Skillingtrycksvisor i Norrbotten. Förteckning över tryck 1846–1929 samt 22 visor med melodier och kommentarer. (Sångfågel.) Luleå 1998.

Med denna bok redovisar Lars-Gunnar Boman en forskning som inriktats på en speciell materialform, skillingtryck med vistexter tryckta i Norrbottens län. Han har gått igenom samtliga tryck som producerades från 1846, då det första norrbottniska tryckeriet etablerades i Piteå, fram till det sista från 1929, totalt 115 tryck med sammanlagt 303 visor; 90 från Luleå, 21 från Piteå och 4 från Haparanda. Tryckeri redovisas i form av en kronologisk förteckning med återgivning av titlar, textbörjan samt tryckuppgifter. I en inledning skisserar Boman bl.a. norrbottnisk tryckerihistoria, sammanfattar vidden av texternas innehåll samt ger en allmän karakteristik av vistrycken som fenomen.

Det som Boman understryker i sin inledning och som också förmedlas i förteckningen är materialets texttematiga heterogenitet. Andliga sånger och kärlekssånger utgör en stor del av utgivningen, men omfånget av vad som kunde behandlas i en sångtext som erbjöds till försäljning var stort. Det finns visor om aktuella händelser som krig, drunkningsolyckor, mord och emigration; vidare finns där nationalsånger, meditativa poem (Norrlänningens hemlängtan), visor om yrkesgrupper (bagarens visa, smedens visa) samt lovsånger till kaffe och snus. Även en heterogenitet avseende tänkt läse(sång)krets kan anas. De flesta tryck uppvisar ett blandat innehåll, men andliga visor ingår i en kategori tryck för sig. Soldat- och rallarvisor kan också ses som primärt riktade till dessa grupper, i synnerhet som detta ibland finns utsagt i tryckets titel, som i "Tvänne nya JERNVÄGS-VISOR, skildrande Rallarelifvets fröjder ... författade af en deltagare J.H.S., i akt och mening att bereda sina kamrater litet poetisk själaspis ..." (1888:1) och "Splitter ny Beväringsvisa för Norrbottens fältjägarekår af Beväringsynglingen Carl Petter Rask" (1888:3).

Vad som är speciellt intressant att notera är de titlar som representerar diktning riktad till en lokal regional publik (eller får antas vara meningsfull främst i ett lokalt sammanhang). En ynglings dikt om sin brors drunkning, en "Afskedssång till

barnen i Piteå", rallares visor för den egna gruppen. En närläsning av trycktitlar, som Bomans förteckning inbjuder till, kan inspirera till mer detaljerade studier av lokalt diktande än vad som hittills förknippats med skillingtryck.

Boman har också velat kombinera redovisningen med en möjlighet att återanvända visor. 22 av visorna återges med text och melodistämma, musikaliskt och typografiskt uppställt i lättläst form, med kommentarer om ursprung, verklighetsbakgrund och textförklaringar. För att få fram underlag för melodierna – och förekomsten av melodiunderlag uppges som avgörande faktor för urvalet – har Boman gått till väga på flera olika sätt. Endast i ett fall har vistrycket också innehållit melodi, i form av besiffring för psalmodikon. I övrigt verkar två principer komplettera varandra: texter som representerar en allmänsvensk repertoar har kombinerats med melodiunderlag från norrbottnisk miljö, antingen från Svenskt visarkivs eller Rune Isbergs inspelningar, eller i några fall med notuppteckningar från 1900-talet ur olika arkiv. De texter som är regionalt unika, som utspelas i Norrbotten, har i ett par fall också bevarats i inspelningar och dessa är i så fall använda som underlag. I övrigt har Boman utnyttjat att trycken ofta har melodiangivelse till någon allmänt spridd visa, och i dessa fall har han hämtat melodin från någon allmänsvensk notutgåva, alternativt från en norrbottnisk inspelning. Visor som varken genom textinnehåll eller förekomst av melodidokumentation kan knytas till Norrbotten är alltså inte representerade; urvalet får därför sägas utgöra en form av renodling av det "norrbottniska" utöver den ursprungliga begränsningen till tryck från Norrbotten. Av de återgivna visorna är förutom de allmänt spridda två rallarvisor, en soldatvisa från 1888, en marschvisa för Luleå Skarpskytteförening 1862, en visa om en drunkningsolycka i Luleälven 1852, en om en dräng som försvann, en om nödhjälpens fördelning nödåret 1867, en om fartyget Juana Nancy som lastat med järnvägsvagnar anlände till ett igenfruset Luleå i december 1887 och måste sågas in och ut ur hamnen, samt Sunderbyvisan, en kärleksberättelse som enbart med sin titel anknyter till Norrbotten.

Förstarads-, sak-, författar- och melodiangivelseregister samt förteckning över tryckens signum i Kungliga biblioteket gör utgåvan väl användbar för vidare forskning.

Alf Arvidsson

Lars Gyllenhaal & James F. Gebhardt: Slaget om Nordkalotten. (Historiska media.) Lund 1999.

Sveriges historia under andra världskriget är till stor del fortfarande outforskad. Det stora forskningsprojektet "Sverige under andra världskriget" (SUAV) vid Historiska institutionen vid Stockholms universitet på 60- och 70-talet resulterade i fler än 20 doktorsavhandlingar men av olika skäl väjde man för att mer kritiskt granska den svenska neutralitetspolitiken. Statliga råd finansierade forskningen och det var känsligt att alltför mycket ifrågasätta den officiella synen på Per Albin Hanssons och samlingsregeringens neutralitetspolitik.

Att den svenska neutraliteten under kriget i mycket var en myt är välkänt. Den tyska krigsindustrin var beroende av järnmalmsleveranserna från Sverige. Luleå hamn byggdes ut. Gruvarbetarna i Norrbotten befriades från militärtjänst i juni 1940 och redan i juli samma år utskeppades 1,1 miljon ton malm, ett rekord som slogs först 1969. Mellan 1940 och 1943 transporterades över två miljoner tyska soldater, ofta bristfälligt bevakade, på permissionsresor till och från Norge. 100 000 vagnslaster med tyska vapen och ammunition fraktades genom Sverige dessa år. Under vissa perioder upptog de tyska transporterna tio procent av SJ:s totala transportkapacitet. Midsommaren 1941 fick som bekant en hel tysk division, division Engelbrecht på över 30 000 man, resa genom Sverige till Finland inför uppmarschen mot Sovjetunionen.

I takt med att arkiven, bl.a. de ryska, öppnas och intervjuer med kvarlevande aktörer görs, läggs nya avslöjanden till vad vi redan vet om de svenska avstegen från neutralitetspolitiken. Delvis sensationella är de uppgifter, som Lars Gyllenhaal, projektledare vid Luleå tekniska universitet och tidigare språklärare och rådgivare på Kolahalvön, lämnar i den här anmälda boken om kriget på Nordkalotten. Den är skriven i samarbete med James F. Gebhardt, tidigare major inom USA:s pansartrupper och författare till ett flertal militärvetenskapliga studier av den ryska offensiven mot Petsamo och Kirkenes senhösten 1944.

Striderna på Nordkalotten har i mycket blivit "det glömda kriget". Redan i oktober 1941 hade den tyska offensiven i norr ebbat ut. Wehrmacht lyckades aldrig erövra Murmansk. Genom ishavshamnen slussades under hela kriget tiotusentals lastbilar, flygplan och tanks till de ryska försvarslinjerna. Det är omtvistat vilken roll som "livlinan" vid Ishavet spelade för krigets utgång på östfronten. Att den var stor är helt uppenbart.

Efter tre års stiltje inleddes slaget om Nordkalotten den 7 oktober 1944. Röda armén angrep de tyska trupper som belägrat Murmansk. På sovjetisk sida deltog 100 000 man, 700 flygplan och 100 stridsvagnar. Drabbningen blev den största som någonsin ägt rum norr om Polcirkeln. Frontens storlek i Nordeuropa överträffas bara av den tidigare finsk–ryska på Karelska näset. Förlopp och utgång är väl kända. Ryssarna erövrade snart Petsamo och Kirkenes. Tyskarna tillämpade den brända jordens taktik och i norra Finland kom de forna vapenbröderna finnar och tyskar att slåss mot varandra. Författarna kan ge vissa nya dimensioner åt krigshändelserna genom intervjuer med framför allt norska och ryska krigsveteraner. Under slutstriderna på Nordkalotten gjordes klara men av en bred folkopinion nu accepterade avsteg från den svenska neutraliteten. Norska polistrupper utbildades i Sverige och de allierade använde tidvis F 21 i Luleå som transportbas.

Gyllenhaal & Gebhardts bok har en något osystematisk prägel och trådarna löper ibland åt olika håll. Ursprungligen hade man tänkt sig en bok om Norrbotten under andra världskriget. Just norrbottensavsnitten är också de mest givande. Sverige var i högsta grad involverat i krigets förspel. Luleå var under flera år en viktig förrådsbas för de tyska trupperna i norra Finland och Norge. I Karlshäll utanför Luleå hade Wehrmacht 1941–1944 enorma förråd av säd, kött och konserver, i dagens penningvärde uppskattade till en miljard kronor. Ursprungligen var lagerbyggnaderna massamagasin för SCA. SJ byggde ett stickspår från Luleå för att underlätta de tyska varutransporterna. Två dagliga tåg avgick från Karlshäll försedda med svenska tullens sigill. I Luleå bryggeris källare förvarades flera hundra ton emmentalerost! De svenska myndigheterna ställde även lastbilar till tyskarnas förfogande. 1940 skrev länsstyrelsen i Luleå: "Tyska staten disponerar sedan i höst för transport av varor från Karlshällsupplaget en lastbilspark om 30 Fordvagnar, vilka förhyras från en skeppsmäklare Grahn i Luleå". Än mer sensationell är författarnas avslöjande att det tyska fartyget Isar den 4 oktober 1940 anlände till Luleå hamn med ett tusen SS-soldater ur Totenkopfstandarte "Kirkenes". Ombord fanns också bilar, lastbilar och vapen.

Eftergifterna mot Nazityskland under krigets första år berodde sannolikt på en önskan att indirekt hjälpa Finland mot Sovjet. Myt och verklighet var skilda saker i svensk neutralitetspolitik. Men så har det alltid varit. Nyligen avslöjades att

regeringen Erlander på 50- och 60-talet, trots neutralitetsretoriken under det kalla kriget, räknade med att USA och Atlantpakten skulle kärnvapenbomba Sovjet 1–2 dygn efter ett sovjetiskt anfall mot Sverige. När höga militärer och andra idag förordar att Sverige skall ansluta sig till Atlantpakten beror det nog inte bara på den pågående nedrustningen av det svenska försvaret utan också på att man tycker att det är dags att slutgiltigt torpedera den långlivade myten om det neutrala Sverige.

Lars-Göran Tedebrand

Jämten 2000. Länsmuseets och Heimbygdas årsbok. Redaktör: Sten Rentzhog. Utgiven av Jamtli/Jämtlands läns museum. Östersund 1999.

I likhet med övriga skogslän minskar Jämtlands befolkning. Även Östersund, länets tidigare enda tillväxtområde, tappar sedan 1995 invånare. Situationen är alltså bekymmersam om än inte lika krisartad som på 50- och 60-talet då var sjunde jämte lämnade länet. Mellan 1953 och 1970 minskade folkmängden från 145 254 personer till 125 302. Jämtland var i själva verket ett av de främsta offren för flyttlasspolitiken.

Som kontrast till dagens dystra befolkningssiffror står den starka framtidstro och optimism som präglar senaste numret av årsboken Jämten. Redaktören, landsantikvarie Sten Rentzhog, anslår tonen. Han vill lansera en motbild till de storskaliga K-regionerna. Han vill, som han säger, "skapa en modell för boende i glesbygd som långsiktigt kan bli en tillgång för Sverige och Europa". Årsboken ger i ett stort antal artiklar, alla förnämligt illustrerade med foton, faksimiltryck och kartor, prov på jämtländska visioner och visionärer i historia och nutid. Somt har stannat vid visioner, somt har tagit sig högst aktningsvärda materiella eller ideella uttryck. Sammantaget ger årsboken en mycket god uppfattning om mångfalden och idérikedomen i den jämtländska regionalismen.

Birgitta Ericsson, docent i Stockholm men bördig från Bispgården, skriver om Anders Wasell, landshövding i det 1810 nybildade Jämtlands län, och hans storstilade program för länets ekonomiska utveckling. Wasells uppslag var goda utom i ett fall. Redan som ganska ung östersundsjurist föreslog han utgrävning av Storforsen i Indalsälven, ett förslag som ledde till Dödafallskatastrofen natten mellan den 6 och 7 juni 1796. Den norske historikern Anders Kirkhusmo skildrar försöken att knyta Jämtland och

Trøndelag närmare varandra på 1860- och 1870-talen och att göra Trondheim till ett Nordens Hamburg genom vilket Jämtlands rikedomar skulle skeppas ut på världsmarknaderna. Lo Rindberg, kulturredaktör på Länstidningen, berättar om hur Johan Lindström-Saxon, Wilhelm Peterson-Berger och andra ville göra Östersund till Norrlands kulturmetropol. Man lyckades inte helt, men en flora av kulturföreningar bildades, och snart fick man som första stad i Sverige både landsarkiv och länsmuseum. Framsynt var också "Åreprojektet" 1907, som inspirerats av den schweiziska vintersportorten Davos och där arkitekten Olof Hallman, som tidigare planerat framtidsstaden Kiruna, var en av eldsjälarna. Projektet, som ju måste sägas ha blivit en succé på sikt, skildras kort av kulturgeografen och turistutredaren Nils Ragnar Jeansson.

Det här var bara några axplock bland jämtländska visioner i årets Jämten.

Lars-Göran Tedebrand

Oknytt 1 (1980) – 20 (1999)
Häftesregister

OKNYTT 1, 1980

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Ordet OKNYTT 1
Medlemsförteckning 2
Redaktionellt 3–4

OKNYTT 2, 1980

GÖSTA HOLM: OKNYTT – än en gång 1
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Ännu mer oknytt 2
Rapport från årsmötesförhandlingarna 3
Verksamhetsberättelse 3
Föreningsfronten 5
LARS-ERIK EDLUND: Nordsvenska ortsboöknamn 6
Förteckning över medlemmar 7
JAN SUNDIN: Att söka förfäder med datamaskinen 8
Meddelanden 9

OKNYTT 3, 1980

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Knytt och oknytt. Tankar i höstmörkret 1
ANNA-LENA SAMUELSSON: Några intressanta norrlandsprofiler. Axplock ur handskriftssamlingen vid Umeå universitetsbibliotek 3
BENGT AUDÉN: I egen sak och andras – en amatörarkeologs reflektion 14
KURT BOBERG: Från höstmötesförhandlingarna 16
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Vad kallas en renko på Din dialekt och på esperanto? 17
Nya medlemmar i Johan Nordlander-sällskapet 20
Förteckning över Johan Nordlander-sällskapets ständiga medlemmar 20

OKNYTT 1–2, 1981

LARS-ERIK EDLUND: Från ord till handling – en redaktörs tankar 1
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Till minnet av Nils Eriksson och Erik Nylander 3
Landets äldsta skattekarta låg på vind i Ytterklinten! Klipp ur Västerbottningen torsdag 12 februari 1981. 4
STIG-HENRIK VIKLUND: PASSM – ett hjälpmedel för släkt- och hembygdsforskare 5
KJELL LUNDHOLM: Runstensfyndet 1687 en naturens egen lek 10
ÅSA NYMAN: Arnljot Gelline. En sägengestalt med förnyad aktualitet 13
MARGIT WENNSTEDT: Var finns kartorna? 18
"Anmärkningar" handskrift om den ryska invasionen 21
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Frågelistan om renkons benämningar 22
Recensioner och anmälningar. 23
Rapport från årsmötet den 12 mars 1981 30
Verksamhetsberättelse och revisionsberättelse 33
Nya medlemmar 36

OKNYTT 3–4, 1981

BENGT AUDÉN: Bottniska prästers namn 1550–1650 3
ÅSA NYMAN: Sankt Olof och Skepparhällan i Revsundssjön 11
GUSTAF EKLUND: Själevads första kyrka – låg den i byn Sörvåge? 15
TRYGGVE SKÖLD: Johannes Schefferus 19
CLAES BÖRJE HAGERVALL: Edvin Brännströms vetenskapliga kvarlåtenskap 23
Recensioner och anmälningar 26
Från läsekretsen
ELIS SVENSSON: Rättelse 31
TYKO LUNDKVIST: Ingemar Stenmarks stamfader och en rättelse av en rättelse 31
Presskollegerna
SVEN-BERTIL JANSSON: Spekulation och folkrörelse 33
Redaktionellt
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: "Gamla byar i Vilhelmina" i ny upplaga 39
Förteckning över nya medlemmar 40

OKNYTT 1–2, 1982

GÖSTA BERG: Om skidforskning 1
GÖSTA HOLM: Sockennamnet Bygdeå i Västerbottens kustland 7
ÅSA NYMAN: Boddas bönhus. Tradition och forskning kring en gammal byggnad 9
TRYGGVE SKÖLD: Schefferus' "Lapponia" 16
GUSTAF EKLUND: Själevads kyrkas ombyggnad. En folksägen 21
MARGARETA KÄLLSKOG: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. En presentation 24
BENGT AUDÉN: Hette Ingemar Stenmarks släkting Joon eller Jööns? En replik 34
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: En cykelfärd för "Gamla byar" 39
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Folkmålslitteratur i OKNYTT. Inledning 47
MÄRTA KIHLGREN: Stassresa 49
ALGOT HELLBOM: Oknytt – en berättelse 50
OSCAR LUNDIN: Talesätt på Ådalsmål 53
Recensioner och anmälningar 55
Från läsekretsen
SVEN HARTELIUS: Onödigt arbete! 59
Frågor
LARS-ERIK EDLUND: Mera om ortsboöknamn 61
Redaktionellt
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Vårrabatter 63

OKNYTT 3–4, 1982

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Autonom forskning och internationell 1
GÖSTA HOLM: Bynamnet *Kåddis* 6
ULF LUNDSTRÖM: Ödelagd bygd och gamla storbyar i norra Västerbotten 9
BENGT AUDÉN: Tankar och hypoteser om namnet *Bygdeå* och den bottniska kolonisationen 17
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Renkor på norrländska 26
MÄRTA KIHLGREN berättar 31
NILS-ERIK ERIKSSON: Lagsman, skattelagare och skoglagare. Några anteckningar 41
ÅKE HELLSTRÖM: Friherreskapet Arnäs' dombok berättar 46
Erik August Granbergs sägner från Stöde. Sammanställda av EVA GROTH 48

ANNA-LENA och BENGT AUDÉN: Om Pajala-pensionärernas bildarbete 51
TRYGGVE SKÖLD: Finska litteratursällskapet 55
ÅKE HANSSON: Ett arkiv för dialekter ortnamn och folkminnen 57
Recensioner och anmälningar 66
Redaktionellt
Vad ska årsboken heta? 70
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: O-Knytt eller OK-nytt 72

OKNYTT 1–2, 1983

LARS-ERIK EDLUND: Algot Hellbom och Israel Ruong 80 år 1
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Algot Hellbom som medelpadsforskare 2
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Folkmålsforskaren Algot Hellbom 80 år 7
BO WICKMAN: Israel Ruong 80 år 11
TYKO LUNDKVIST: Kåddis – ännu ett uppslag 14
NISSE LINDHOLM: Funderingar kring ortnamnet Renbergsvattnet, Burträsks socken 17
BENGT AUDÉN: Iakttagelser i äldre källor (l): Om den norrländska medeltidskolonisationen och de äldsta ortnamnen på *-mark* i Västerbotten 23
GUSTAF EKLUND: De arkeologiska utgrävningarna i Gene – några anteckningar 32
Recensioner och anmälningar
LENNART LUNDMARK: Ett klarläggande om renskötsel 37
LARS-ERIK EDLUND: Norrlandslitteratur 1982 – ett axplock 38

OKNYTT 3–4, 1983

GÖSTA HOLM: Humanistiskt samarbete i Nordskandien 1
LARS-ERIK EDLUND: Debatten om Vörårunorna 3
GÖSTA HOLM: Om runorna i Vörå 11
ROLAND OTTERBJÖRK: Om Vörårunorna 14
GUNNAR HARD: Vörårunorna 18
EVERT SALBERGER: En ordföljdsfråga på Båtholmen-stenen 20
LARS ERICSSON: Unikt fynd i mässhake från Stöde 26
TYKO LUNDKVIST: Bonyttan, Bäran och Blåkulla 29
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Några berättelser på fjällsjömål. Uppteckнade av AGATON SJÖDIN 37

Recensioner och anmälningar 40
Redaktionellt
TRYGGVE SKÖLD: Till minnet av Carl Johansson (1901–1983) 53
CLAES ROSENQVIST: Om ekonomi och årsbok 54

OKNYTT 1–2, 1984

LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Medelpad i blickpunkten 1
HELGE NYBERG: Medelpads familjeregister 7
VALTER BERGSTEN: Bomärken i Medelpad 13
JONAS KÄLLSTRÖM: Vigge – en by i Stöde socken 17
JAN SUNDIN: Njurundaborna inför rättvisan. Något om domstolsprotokollen som socialhistorisk källa 22
INGER LILIEQUIST: Studier i Sundsvalls bebyggelsehistoria 27
CHRISTINA FLORIN och ULLA JOHANSSON: Skolan och träpatronerna: Ett kapitel i Sköns folkskolas historia 34
ANDERS NORBERG: Från Värmland till Västernorrland (Alnö) 43
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Nils August Flodén, "sågverkspatronernas skildrare", (1889–1984) 50
BRITT-INGER PURANEN: Tre år med AFFAS, lokalhistoriskt forskningsarbete om Sundsvallsbygden 54
Recensioner och anmälningar 58
Från läsekretsen
VILHELM ÖHNEGÅRD: Fjölnir – arkeologiska föreningen i Uppsala 71
Redaktionellt
TOM ERICSSON: Kurt Boberg 1921–1984 73
Frågor
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Var finns ordet *gav*? 74

OKNYTT 3–4, 1984

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Roland har gått bort 1
AGATON SJÖDIN: De tre jättekasten 5
OSCAR LUNDIN: Mormor på Berg. "Majorskan på Ekeby" i norrländsk version 8
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Några sagor och sägner från Ångermanland. Nedtecknade av Frans Bergvall och Einar Genberg 12
KENNETH AWEBRO: Tvärvetenskap i Lappland 20
ULF OLSSON: Robertsfors – samhället, bruksarkivet, forskningen 25

RALF NORRMAN: Kommentarer om vöråruno rna 30
GÖSTA HOLM: Svar till en fanatiker 39
ROLAND OTTERBJÖRK: Replik till Ralf Norrman 42
EVERT SALBERGER: Till *r*-runorna på Båtholmenstenen 44
Recensioner och anmälningar 49

OKNYTT 1–2, 1985

LARS-ERIK EDLUND: Härnösand 400 år – en inledning 1
TYKO LUNDKVIST: Härnön, Härnösund och Korsmässudden 3
NILS BLOMKVIST: Stadsgrundning 18
ROLF NÄSLUND: Stadsförnyelse – ett begrepp med anor 28
THORD BYLUND: "Hernösands Kongl. Gymnasium" 1650–1849. Några glimtar ur dess tidigare historia 38
ROGER QVARSELL: Kulturmiljö och idéförmedling i Härnösand vid 1800-talets mitt 48
INGEBORG NORDIN HENNEL: Olof Högberg – en härnösandsgymnasist 61
SVEN VALLMARK: Åkes värld och Allan Edwalls 67
Tandvärksbot, blodstämning, vitra och annat oknytt i Örträsk. Berättelser sammanställda av HARALD FORS 72
Från läsekretsen
ERIK TOBÉ: Brev 86

OKNYTT 3–4, 1985

LARS-ERIK EDLUND: Tema Gävleborgs län 1
FOLKE HEDBLOM: I Amerikas Hälsingland 3
KJELL SÖDERBERG: Bishop Hill, erikjansarna och den tidiga Amerikautvandringen från Sverige 11
BJÖRN RONDAHL: Massutvandringen från Ljusne 1906 16
BENGT PETTERSSON: Rosa-Matsson – forskare och präst 22
HANS-OLOF JONSSON: Så utmanövrerades gävlefiskarna från Sundsvalls fiskevatten i Njurunda 27
ALGOT HELLBOM: Bynamnet Nolby i Njurunda 32
LEIF GRUNDBERG: "Kyrkan också Sankt Olof heter" 38
CHRISTER WESTERDAHL: Bottnisk kontakt – maritimhistoriska konferenser 44

LENNART LUNDMARK: Äldre renskötsel – terminologi och tolkningar 52
ULF OLSSON: Professor Gustaf Utterström in memoriam 62
GULLIK DAHLSTEDT: Västerbottensgårdar och småhus än en gång 64
Recensioner och anmälningar 68

OKNYTT 1–2, 1986

ISRAEL RUONG IN MEMORIAM
LARS THOMASSON: Israel Ruong som samernas ledare och talesman 1
PHEBE FJELLSTRÖM: Israel Ruong som etnolog 5
OLAVI KORHONEN: Israel Ruong som språkforskare 9
KENNETH AWEBRO: Vadmal, samer och Piteå silververk 14
BERTIL MARKLUND: Något om våldsbrott och rättskipning i Lappmarkerna under äldre tid 29
ROGER KVIST: Brännvinsregleringarna i Lappmarken 43
ROGER KVIST: Kredithandeln i Arjeplog 1702 49
PER MORITZ: Resursutnyttjandet i Västerbottens lappmarker under 1700- och 1800-talen 56
KARL-HAMPUS DAHLSTEDT: Sydsamernas riddare och den aleutiska anakoluten 69
Recensioner och anmälningar 75
Frågor
Vad heter rännan (rännorna) under skidan? En ordfrågelista 86

OKNYTT 3–4, 1986

LARS RUMAR: Östersund – en lokalhistorisk metropol 3
GUDRUN PENTÉN: Glimtar ur Östersunds bebyggelsehistoria 12
HANS JACOBSSON: Reformpedagogen rektor Jonas Nordqvist och Östersunds elementarskola 26
HANS WALLENTIN: Fattigdom i Östersund under den s.k. champagnetiden 35
JÖRGEN BJÖRKLUND: Industri med förhinder – exemplet Östersunds mekaniska verkstad 46
CATARINA LUNDSTRÖM & BO-JOHAN ESTVIK: Ljus över landet – ett sammanträffande mellan Anders Kilian och Carl Åström i ett Jämtland där frisinne och socialism möttes 57
Recensioner och anmälningar 69

OKNYTT 1–2, 1987

ERIK J. BERGSTRÖM: Herjeådalen på Erik XIV:s tid 2
KERSTIN ANDERSSON: Sägnen om Härjulf Hornbrytare och Sliarosvellir 17
JAN OLOV WESTERBERG: Carl Magnus Robsahms norrländska dagbok 1797–1801 24
ROGER KVIST: Samisk handel och mellanhandel i Lule lappmark 1760–1860 35
HUGO KARLSSON: David Palm 50
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Reinhold Olsson 60
Recensioner och anmälningar 62

OKNYTT 3–4, 1987

LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Ordföranden har ordet 1
EGIL JOHANSSON: Skelleftepåven Petrus Anzenius och förhörslängden 1724 3
TUULI FORSGREN: De svenska lappmarksprästernas insats för kyrko- och undervisningslitteraturen på samiska före år 1850 19
LARS ERICSSON: Anders Pålsson – ett Guds barn i Finnmarken 44
ALF ARVIDSSON: En fattbar verklighet 55
Recensioner och anmälningar 70

OKNYTT 1–2, 1988

LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Ordföranden har ordet 1
ROGER KVIST: Sälfångstsätten i Österbotten, Västerbotten och Norrbotten 1551–1570 4
SVEN Z. SUNDIN: Till frågan om Anzenius-släktens ursprung 15
ULF LUNDSTRÖM: Lossmen och andra ortnamn i Kalvträsk församling 18
ROGER KVIST: 1683 års skogsordning och samernas jordäganderätt 21
KURT GENRUP: Hygien som kultur 25
ALF ARVIDSSON: En visa och dess vägar 31
NISSE LINDBLOM: Amazoner i Norden 37
Aktstycken och meddelanden
LARS ERICSSON: Sällskapet Måttlighetens Wänner uti Umeå Landsförsamling 46

KJELL MELIN: Minnesanteckningar om Styrnäs Hästförsäkringsförening 54
Recensioner och anmälningar 58

OKNYTT 3–4, 1988

ELSI EKSTEDT: Att få en ny hembygd eller att rota sig 1
KARIN NORDBERG: Linneskåpets hemliga värld 4
MATS ROLÉN: När skogsarbetarna bildade fackförening 26
HÅKAN ATTIUS: Några ord om Abrahamus Andreae Angermannus och Sveriges första biografi 41
LARS NYSTRÖM: Alg, lagga och natt(e) 50
KARIN SNELLMAN: Erik Nordberg 53
KARIN SNELLMAN: Handskrifter vid Forskningsarkivet, Umeå universitet 64
Aktstycken och meddelanden
ING-BRITT OLOFSSON: Vad som är nytt nu är snart historia och måste dokumenteras 67
GUNNEL HEDMAN: Västerbottenslitteratur på stadsbiblioteket i Umeå 71
Recension 76

OKNYTT 1–2, 1989

GUNNAR WESTIN: Arkeologi och byabeskrivningar i skelleftebygden 1
NOEL D. BROADBENT: Bjuröklubbs arkeologi 15
ULF LUNDSTRÖM: Birkarlar och handelsplatser i Skellefteå socken 24
BERTIL MARKLUND: Jacob finne wid Byske älfwen 41
NILS LINDBLOM: Från forntid till nutid 46
CHRISTER WESTERDAHL: De första prästerna i Ångermanlands lappmark 55
Recensioner och anmälningar 76

OKNYTT 3–4, 1989

SVEN GAUNITZ: Lokal historia och bygdekrönika – behövs de? 1
LEIF GRUNDBERG: Västerarnäs 12
BRITTA WENNSTEDT: Kultplatser i övre Norrlands kustland 25

OLAVI KORHONEN: Södra Norrbottens och norra Västerbottens samiska forskningsfält 35
ROGER KVIST: Den bottniska sälfångstens beskattning 1551–1612 45
KJELL LUNDHOLM: Nödåren på 1860-talet 56
MAJA ARNQVIST-BONTA: Samekvinna i det moderna samhället 65
RUNO NILSSON: Järnvägsarbetarna 78
Recension 98
GUNNEL HEDMAN: Västerbottenslitteratur 1988. Ett urval 101

OKNYTT 1–2 1990

MAUD WEDIN: Finnbebyggelsen i Mellannorrland 2
PER MARTIN TVENGSBERG: Finsk kulturforskning og finnskogsforskningen 8
LENNART STENMAN: Finsk svedjebrukskolonisation i Sverige 16
JOHAN NORDLANDER: Litet om finnarna på Naggen 23
ANDERS THYR: Kölsjö finnbygd i Hassela 27
FOLKE ÅSÉN: Bredsjö-Ante – "trollfinne" och nybyggare 34
LARS-OLA NORÉN: Viksjö finnbygd i Ångermanland 40
MAUD WEDIN: Glimtar från Stöde finnbygd i Medelpad 52
LARS ERICSSON: En resa i tid och rum 57
BIRGER NESHOLEN: De norsk-svenske finnskogene i Solør og Värmland 70
Recensioner 83

OKNYTT 3–4 1990

SVEN GAUNITZ: Lokalhistoriska funderingar för 1990-talet 1
PETER OLAUSSON: Hembygdsforskningen 7
LARS ELAM: Mängder av bygdehistoria 20
PER CLEMENSSON: Hembygdshistoria på Landsarkivet 42
GUNILLA LINDBERG: Svensk hembygdsrörelse 55
MATS ROLÉN: Riksförbundet för Hembygdsvård och den lokalhistoriska forskningen 60
SIBYLLA NIEMI: Norrbottens hembygdsförbund – en omöjlighet som fungerar 68
MAUD WEDIN: Folkforskningsprojektet 78
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Helge Nyberg in memoriam 85
Recension 86

OKNYTT 1–2 1991

PÄR ELIASSON: Tyska resenärer i Norrland 1
INGE LINDSTRÖM och LENA OLOFSSON: Tomtningar och säljakt 18
ROGER KVIST: Näringslivet i tre bottniska byar på 1550-talet 26
SVEN GAUNITZ: Bottenhavsområdet i världsekonomin 41
CHRISTER WESTERDAHL: De heliga öarna vid Nämforsen 67
Recensioner 86

OKNYTT 3–4 1991

ERIK J. BERGSTRÖM: Johan Nordlander och Härjedalen 1
LARS THOMASSON: Samefrågan i Härjedalen 11
MATS MOGREN: Ängersjö – Faxeholms antipod 31
CARL-HENRIK BERG: Resenärer i Norrland 65
LENNART ÖHMAN: Ryttmästaren Hogguér
besökte Lappmarken 1827 – en rättelse 71
ROGER KVIST: Sälfångstsätten i Österbotten under sjuttonhundratalet 73
KURT GENRUP: Förtyskningen av Sverige i ett historiskt perspektiv 82
Recensioner 90

OKNYTT 1–2 1992

BERNT OVE WIKLUND: Samiska härdar 3
STEFAN BRINK: Något om namnen på Härjedalens vattendrag 16
NILS-ERIK ERIKSSON: Gårdsnamn i Lillhärdals kyrkby 44
DANIEL LINDMARK: Läseri och neologi 57
NILS BÄCKMAN & HANS GRAHNÉN: Tandvården i Västerbotten
inför folktandvårdens start år 1939 80
Recensioner 90

OKNYTT 3–4 1992

PER ANDRÉ: Järn och terpentin 1
LARS-ERIK BORGEGÅRD: Tjäran 13
MAUNO LASSILA: Kommunikationer i äldre tid 23
JAN-BERTIL SCHNELL: Ångsågen som samhällsbyggare 35
JAN GARNERT: Elektriska tider 50

BOSSE SUNDIN: Idéhistoriska aspekter på industriell utveckling 65
Aktstycken och meddelanden
DANIEL BRÖMSTER: Pålssönerna i Agnäs 87

OKNYTT 1–2 1993

ÅSA KARLSSON: Kvinnor i Gävle rådstugurätt på 1630-talet 1
ALF UDDHOLM: Gävle skola och Uppsala möte 1593 16
CURT CARLSSON: Nicolaus Bothniensis 35
LEIF GRUNDBERG: "Medh sitt skuthlagh ifrå Gäfle till Hernösand" 47
GUNNAR LARSSON: En småskollärarinnas intryck av folket i västra Hälsingland runt sekelskiftet 1900 58
ANDERS NORBERG: Fisket efter norrlandskusten 1865–1992 73
Recensioner 91

OKNYTT 3–4, 1993

SVEN-DONALD HEDMAN: Historiska kåtahärdar 1
HANS HEINERUD: Fornlämningar och kulturlämningar i Frostviksfjällen 16
LARS WILSON: En gammal bolby belägen till skogs 40
DANIEL BRÖMSTER: Ett fett pastorat på landet? 69
JAN-ERIK HÄGGSTRÖM: Naturnamn kring Häggnäs by i Umeå kommun 83
Recension 93

OKNYTT 1–2, 1994

KJELL-ÅKE ARONSSON: Renskötselns introduktion i norra Sverige 1
MARGARETA GRAFSTRÖM: Tuppen och bruksförvaltaren 22
ANDERS HUGGERT: Revalskt mynt under brutet tak i Bjännberg i Västerbottens kustland 34
HANS GRAHNÉN & NILS BÄCKMAN: Tärnas förste tandläkare – en historia med många bottnar 45
ROBERT P. WHEELERSBURG: Civilflygets utveckling i Lappland 63
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Sven Ingemar Olofsson in memoriam 86

OKNYTT 3–4, 1994

LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Johan Nordlander-sällskapet 15 år! 1
LEIF GRUNDBERG: Kyrka, socken och sägen. Om Kyrkesviken, religionsskiftet och kyrkobyggandet i norra Ångermanland 4
ANNA-KARIN LINDQVIST: Uppkomsten av den bofasta bebyggelsen längs Mellannorrlands kust 36
OVE LUNDBERG: Så långt borta i tiden, men ändå så nära. Örnsköldsvik 55
Aktstycken och meddelanden 84
Släktbok om Arnäs: PER SUNDIN
Tillägg till artikeln om civilflygets utveckling i Lappland i Oknytt 1–2/1994
Recension 91

OKNYTT 1–2, 1995

LARS-ERIK EDLUND: Redaktören har ordet 1
LARS THOMASSON: När riksgränsen mot Norge stängdes för jämtlandssamer 3
GEORG HANSSON: Tröndelag, Finnmork, Jamtaland – en dramatisk gränstrakt? 16
MARIA LARSSON & EVA SJÖGREN: Bilden av Jämtland 27
ANDERS HUGGERT: Fiske med krokar av ben och horn 45
Aktstycken och meddelanden
THORD BYLUND: Johan Nordlanders antavla 65
LENNART WALLSTRÖM: Forskaren Hjalmar Falk och hans testamente 78
ÅKE SANDSTRÖM: En berättelse om soldaten Abraham Wacker och hans vistelse under isen 83
Recensioner 86
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 91

OKNYTT 3–4, 1995

SARA SANDSTRÖM: Helmer Grundström – sökaren, som längtar bort och längtar hem 1
LEIF GRUNDBERG: Kutuby och Näs – "dessa äro Uppsala öd" 21
NILS-ARVID BRINGÉUS: Prästkappan som brudgumsplagg hos norrländsk allmoge 54

LARS ERICSSON: Mer om prästkappan som brudgumsplagg – samt om bondebröllop i Delsbo i äldre tid 67
Aktstycken och meddelanden
KJELL RANSJÖ: Vem var landshövdingen Pehr Adam Stromberg? 73
LASSI FORDELL: Umeås meste borgmästare 80
Recensioner 85
Rättelse: ANDERS HUGGERTs uppsats i Oknytt 1–2/1995 96

OKNYTT 1–2, 1996

GÖRAN SEVERIN: Borgarskolan i Gävle – Sveriges äldsta handelsskola 1
ALF UDDHOLM: De lärda museрna i Gävle 15
DAG NORDMARK: Man byggde ett hus 30
ROLAND DAHLBLOM: Glimtar ur Gävles musikliv 44
PER ARNE WÅHLBERG: Gävle – cirkuskonstens svenska huvudstad 56
LARS-GÖSTA WIMAN: Immanuel Nobel – lasarettskirurg i Gävle 72
Recension 78
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 80

OKNYTT 3–4, 1996

KARL-HAMPUS DAHLSTEDT IN MEMORIAM 1
ALGOT HELLBOM IN MEMORIAM 5
THOMAS WALLERSTRÖM: Bebyggelseetablering, befolkning och makt i medeltidens Norrbotten. Del I 9
SIMON JOHANSSON: Ödehemman i södra Västerbottens kustland i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet 45
ANDERS HUGGERT: Drakön, den tidigare Kalvön 69
PHEBE FJELLSTRÖM: Sameforskningens villkor i går och i dag ur ett nordiskt perspektiv 80
Recensioner 88

OKNYTT 1–2, 1997

FRANS BERGVALL IN MEMORIAM 1
ÅKE HANÆUS IN MEMORIAM 4
THOMAS WALLERSTRÖM : Bebyggelseetablering, befolkning och makt i medeltidens Norrbotten. Del II 7

MARIE CLARK NELSON: Året när barnen dog 40
ANNA LUNDBERG: "I detta mest nordliga luftstreck" 63
Recensioner 87
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 95

OKNYTT 3–4, 1997

INGEGERD TROEDSSON: Mina fantastiska anmödrar 1
BERNT OVE VIKLUND: Nyupptäckta hällmålningar i Anundsjö, Fjällsjö och Ramsele i Ångermanland 20
LARS THOMASSON: När lappförsamlingarna i Jämtland och Härjedalen upplöstes 34
LARS-GUNNAR LARSSON: "Finnarnes och lapparnes forna och nuvarande utbredning inom Sverge, deras etnografi och sociala förhållanden" – hundra år efteråt 49
NORE JOHANSSON: Något om språk och dialekt samt säregna ord i finska dialekter 67

OKNYTT 1–2, 1998

ESTER LUNDSTRÖM IN MEMORIAM 1
MARTIN HÅRDSTEDT: Bondevän eller byråkrat? – landshövding Pehr Adam Stromberg och kriget 1808–09 10
STEFAN DALIN: Sven Brännström – en spanienfrivillig från Västerbotten berättar 35
CHRISTER NORDLUND: Förädling på hög nivå 45
Aktstycken och meddelanden
OLLE MALMSTEN: Redogörelse av undersökningen av kanikstolarna i Nederluleå kyrka 1997–1998 91
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 96

OKNYTT 3–4, 1998

CARL-HENRIK BERG: Svenskhärjningar längs Vitahavskusten och på Kola 1589–1701 1
PETER LINDSTRÖM: Böndernas enhällighet – en historisk realitet? 17
LEIF GRUNDBERG: Gottfrid Holmlund och de vetenskapliga hembygdskurserna för folkskollärare i Härnösand 45

GOTTFR. HOLMLUND: Om folktro och folkmedicin 52
DANIEL BRÖMSTER: Aktuell sockenhistoria 81
Recension 93

OKNYTT 1–4, 1999

ERIK TOBÉ: Maupertuis' "Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke" 1
PER SUNDIN: Fiskfångster i Moälven under tidigare århundraden 47
PETER SKÖLD: Seime staembe. Brännvinet i den samiska religionen 63
ERIC SJÖQVIST: Folkbildningen blir folkets bildning 85
LARS ERICSSON: Att studera per brev 116
Aktstycken och meddelanden
GUSTAF EKLUND: Karl den XI:s dagbok och en hörsägen från resan till Torneå 1694 121
CLAES ROSENQVIST: En minibiografi över William Engelbrecht 127
Recensioner 137
Oknytt 1 (1980) – 20 (1999). Häftesförteckning 143
Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 160

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 24 mars 1999

Årsmötet hölls i Humanisthuset, Umeå universitet.

Efter stadgeenliga förhandlingar där styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs beviljades styrelsen ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret. Styrelsen omvaldes i sin helhet och fick följande besättning:

Ordförande:	Lars-Göran Tedebrand
Vice ordförande:	Tore Nilsson
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Jan Nilsson
Vice sekreterare	Kurt Genrup
Redaktör:	Lars-Erik Edlund
Klubbmästare:	Ola Wennstedt
Övriga ordinarie ledamöter:	Dan Bäcklund, Björn Olsson

Revisorerna Martin Hällgren och Rolf Hedquist omvaldes liksom revisorssuppleanterna Tom Ericsson och Daniel Lindmark. Valberedningen, bestående av Evert Baudou, Gunvor Flodell och Holger Sjöstedt, omvaldes.

Årsavgiften fastställdes till oförändrade 150 kronor.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till förste arkivarie Lars Rumar, Stockholm.

Efter avslutade förhandlingar talade etnologen docent Alf Arvidsson över ämnet: "Musiketnologi. Vetenskapstraditioner, perspektiv, forskningsfält".

Avslutningsvis samlades sällskapet till sedvanligt samkväm.

Vid protokollet
Jan Nilsson

Medarbetare i detta nummer

Gustaf Eklund, född 1908, bor i Domsjö. Under sitt liv har han varit fabriksarbetare, chaufför och köpman. Han har erhållit flera utmärkelser för sin forskning, som företrädesvis ägnats den egna bygden.

Lars Ericsson, född 1930 i Stöde, bor numera i Bollnäs. Han har varit verksam inom kooperationen såsom tjänsteman. Under senare år har han dels medverkat vid utgivningen av Norrländsk uppslagsbok, dels forskat om Medelpad och den skogsfinska kulturen.

Claes Rosenqvist, född 1944, bor i Gideå, docent i litteraturvetenskap vid Umeå universitet.

Eric Sjöqvist, född 1918 i Örebro, bosatt i Härnösand, var folkhögskollärare åren 1939–1983, senast som rektor för Hola folkhögskola. Efter pensioneringen har han ägnat mycken tid åt forskning rörande folkbildning och folkrörelser. Flera böcker har kommit ut av trycket, bl.a. Spelet om Hola (1986).

Peter Sköld, född 1961 i Norrköping, är sedan 1983 bosatt i Västerbotten. Docent i historia vid Umeå universitet, numera verksam vid Demografiska databasen. Hans huvudsakliga forskningsområden omfattar historisk demografi, samisk historia och medicinhistoria.

Per Sundin, född 1949 i Sundsvall, blev civilingenjör vid KTH 1974. Han är sedan 1981 bosatt i Örnsköldsvik, där han haft flera kommunala uppdrag. Släktforskning är hans stora intresse, och han har tillsammans med sin far, Teo Sundin, givit ut flera släktböcker.

Erik Tobé, född 1907 i Norrköping, bor i Uppsala och har varit verksam som lantmätare, bl.a. i Sundsvall, Härnösand och, som överlantmätare, i Uppsala. Han har givit ut flera böcker med anknytning till Tornedalen, bl.a. en bok om Anders Hellant (1991).

Innehåll

ERIK TOBÉ: Maupertuis' "Berättelse om en färd till det inre av Lappland för att finna ett gammalt minnesmärke" 1

PER SUNDIN: Fiskfångster i Moälven under tidigare århundraden 47

PETER SKÖLD: Seime staembe. Brännvinet i den samiska religionen 63

ERIC SJÖQVIST: Folkbildningen blir folkets bildning 85

LARS ERICSSON: Att studera per brev 116

AKTSTYCKEN OCH MEDDELANDEN 121

CLAES ROSENQVIST: En minibiografi över William Engelbrecht 127

RECENSIONER 137

OKNYTT 1 (1980) – 20 (1999). Häftesregister 143

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE 160

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 161